

De sociale wetenschapper

De sociale wetenschapper (neologisme voor wetenschaps-beoefenaar) is een individualist. Hij wil wetenschap bedrijven volgens zijn eigen inzichten. Hij stelt geen belang in financiën, tenzij het zijn privé-budget betreft. Hij wil maatschappelijk relevant onderzoek verrichten, maar bepaalt zelf wat daar-onder moet worden verstaan. Hij wil graag communiceren met andere wetenschappers, maar heeft daarmee enige moeite als dat niet ten gunste van eigen eer en glorie gaat. Voor organisatie heeft hij totaal geen belangstelling; we zullen wel zien, is zijn lijfspreuk.

Deze conclusies trek ik uit het onlangs verschenen rapport *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek en beleid*, samengesteld door de Verkenningcommissie Sociaal Onderzoek, onder voorzitterschap van Prof. Dr. A. Hoogerwerf, op verzoek van de minister voor Wetenschapsbeleid, F. H. P. Trip, en de minister van Sociale Zaken, Drs. J. Boersma. Die commissie komt tot andere conclusies, die overigens ook duidelijk maken dat de situatie op het terrein van het sociaal onderzoek niet erg rooskleurig is: 1. het onderzoek is te veel opgedeeld in kleine projecten; 2. de coördinatie tussen de verschillende projecten is te gering doordat het onderzoekbeleid te zwak ontwikkeld is; 3. te weinig onderzoek draagt een fundamenteel karakter; 4. de wetenschappelijke kwaliteit is vaak onvoldoende; 5. de beleidsrelevantie is veelal gering.

Die conclusies liegen er niet om. Zelden heb ik het sociaal-wetenschappelijk onderzoek zo afgekraakt gezien. Dat sociale wetenschappers daartoe in staat zijn, had ik nooit voor mogelijk gehouden. Toegegeven, de kritiek wordt rustig geventileerd; niemand zal er aanstoot aan nemen. Dat kan ook moeilijk, want de commissie schrijft zelf op blz. 37 van haar rapport: „Tolerantie en openheid voor kritiek van uit het wetenschappelijk forum zijn bestaansvoorwaarden voor de wetenschap”. Desondanks spreken de conclusies mij nauwelijks aan, al heb ik er geen moeite mee mijn economische vooroordelen ten aanzien van de sociale wetenschapper ten toon te spreiden.

De Commissie-Hoogerwerf werd op 4 juli 1974 ingesteld met als taak „zich te oriënteren inzake de doelstellingen, het werkterrein, de aard van de werkzaamheden, de opvattingen over de beleidsrelevantie daarvan en de externe relaties van een aantal instellingen, die uit hoofde van hun doelstellingen onderzoek verrichten of bevorderen op het terrein van de sociale voorzieningen en de maatschappelijke ontwikkeling”. Binnen ruim een jaar werd het 83 blz. tellende eindrapport gepresenteerd, gebaseerd op een schriftelijke enquête onder 280 sociale wetenschappers en 121 hoofden van onderzoekinstellingen, op gesprekken en correspondentie met deskundigen enz.

Uit het rapport blijkt duidelijk dat de enquête het belangrijkste fundament van het onderzoek was. Aan een eigen

analyse van de diverse verrichte sociaal-wetenschappelijke onderzoeken is de commissie nauwelijks toegekomen. Dat is jammer, maar heel begrijpelijk. Het is immers onmogelijk dat een groep druk bezette wetenschappers in een jaar tijds het gehele sociaal-wetenschappelijke onderzoek bestuderen en van commentaar voorzien. Zonder zo'n onderzoek zou ik echter nooit tot de verrijkende conclusies van de commissie durven komen. Een enquête is natuurlijk wel leuk, maar zal weinig zeggen over de kwaliteit van wetenschappelijk onderzoek omdat ze alleen maar individuele meningen signaleert en groepeeret. De Commissie-Hoogerwerf had dat moeten weten. Wetenschappers zijn immers erg individualistisch ingesteld en erg kritisch op het werk van anderen. De commissie wijst n. b. zélf op het gevaar dat wetenschappers elkaars werk als onzin betitelen (blz. 37). Die neiging tot kritiek is overigens gunstig; ze brengt de wetenschap vooruit.

Niet de gehele analyse is op de enquête gebaseerd. Blz. 21 t/m 27 van het rapport bevat bijv. een eigen analyse van de commissie. Op die bladzijden wordt onder meer verkondigd dat aan de sociale wetenschappen te weinig financiële middelen en mankracht ter beschikking wordt gesteld. Dat gebeurt voor mij op volstrekt onnauwkeurige wijze. De commissie doet namelijk niet meer dan het presenteren van tabellen over middelen verstrekt aan de diverse wetenschappen. Na relatering van de middelen aan de mankracht concludeert de commissie dat de sociale wetenschappen er slecht afkomen. Een dergelijk gestoei met cijfers zegt echter niets en had ik van vooraanstaande sociale wetenschappers niet verwacht. De relevantie van de sociale wetenschappen volgt m. i. niet uit de ter beschikking gestelde bedragen, maar uit onderzoek naar de bijdrage van de wetenschap aan de maatschappij. Over zulk onderzoek wordt in het rapport met geen woord gesproken. Dat is vreemd, want de commissie is wél van oordeel dat er te weinig aan fundamenteel en beleidsrelevant onderzoek wordt gedaan.

Nu heb ik altijd wat moeite met de termen fundamenteel en beleidsrelevant. Je kunt die termen wel definiëren — de commissie doet dat uitstekend —, maar het blijft een subjectieve kwestie, vooral bij sociaal-wetenschappelijk onderzoek. En als je dan bovendien de conclusies op een enquête baseert, zie ik de terminologie gemakkelijk afglijden naar maatschappelijk relevant, waarover de meningen nogal verschillen.

Al met al vind ik dat de Commissie-Hoogerwerf op grond van haar analyse het sociaal-wetenschappelijk onderzoek ten onrechte bekritiseert. Het is te hopen dat dit rapport geen voorbeeld is van het gemiddelde resultaat van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland.

L. Hoffman

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> De sociale wetenschapper	1041
Column Economen: regenmakers of alchimisten, door <i>Drs. P. A. de Ruiter</i> ...	1043
<i>Drs. J. D. Visser:</i> Olie en de economie van Venezuela	1044
Notitie Huurwaarde, kapitalisatiefactor en verkoopwaarde van bebouwd onroerend goed, door <i>Jhr. Ir. L. H. op ten Noort</i>	1048
Beroemde economen (2). Alfred Marshall (1842-1924), door <i>Drs. H. M. Becker</i>	1049
<i>Drs. M. Bruyn-Hundt:</i> Inkomensbeleid voor de grootste minderheid	1050
<i>Prof. Dr. H. J. van de Woestijne:</i> De elasticiteit van de lognormale vraagfunctie	1055
Ingezonden Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de groei (I), door <i>Drs. B. de Vries</i> , Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de groei (II), door <i>Drs. R. J. van Leeuwen</i> , met naschrift van <i>Prof. Dr. H. Hoefnagels S. J.</i>	1057
Maatschappijspiegel Bejaardenbeleid, door <i>Drs. T. van der Grinten</i>	1062
Boekennieuws Dr. A. van der Meiden: Ethiek en reclame. De hofnar van Koning Klant; Dr. A. van der Meiden: Mensen winnen. Een verkenning van de relatie tussen ethiek, propaganda en apostolaat; Dr. A. van der Meiden: Reclame en ethiek. Hoe leren we de reclame mores?, door <i>Drs. L. A. van der Linden</i>	1064

U zult deze week niet worden aangespoord tot het invullen van onderstaande bon.

Uw „kretenschrijver” had geen inspiratie.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 67,60 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten).

Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam. tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek

Balanced International Growth

Bedrijfs-Economisch Onderzoek

Economisch-Technisch Onderzoek

Vestigingspatronen

Macro-Economisch Onderzoek

Projectstudies Ontwikkelingslanden

Regionaal Onderzoek

Statistisch-Mathematisch Onderzoek

Transport-Economisch Onderzoek

Economen: regenmakers of alchimisten

„Ja, maar waar zijn ze nou toch voor? Ze moeten zorgen voor de publieke middelen om dit soort doeleinden te realiseren”. (Staatssecretaris Meijer over economen en collectieve voorzieningen in HP van 20 september 1975).

Niemand zal, wanneer het slecht gesteld is met de arbeidsverhoudingen in ons land, in ernst daarvoor sociologen of sociaal-psychologen verantwoordelijk houden. Evenmin pleegt men politiciologen aansprakelijk te stellen voor de feiten van ons staatkundig en politiek stelsel. Economen echter zitten in het beklagdenbankje zodra het mis gaat met onze economie. Dan verwacht men van ze dat ze in een handomdraai nationale oplossingen vinden voor problemen met internationale dimensies. En als dat niet lukt zijn ze de gebeten hond. „Regenmakers” (de term is van staatssecretaris Meijer) is in zo'n situatie dan nog een vriendelijke kwalificatie.

Merkwaardig toch, die karikatuur die velen van „de econoom” maken. Toegegeven, hij zal het er ongetwijfeld naar gemaakt hebben. Hij spreekt een geheimtaal die men niet verstaat. Maar dat doen beoefenaren van vele wetenschappen. Toch zijn anderen veel minder voorwerp van kritiek. Zou de zo veel grotere irritatie van menigen jegens de econoom niet zitten in het feit dat aan de uitkomsten van zijn alchimisterij zoveel meer direct voelbare, materiële gevolgen worden toegekend? En zou hij dat laatste verwachtingspatroon ook niet zelf in de hand hebben gewerkt?

Dertig naoorlogse jaren lang heeft hij iedere pessimist voorgehouden dat het economisch-politieke instrumentarium toegesneden was op alle economische problemen. Natuurlijk, kleine conjuncturele inzinkingen zo nu en dan zouden onvermijdelijk zijn, maar macro-economische problemen zou hij met behulp van een aantal in wezen vrij simpele spelregels doorgaans snel de baas kunnen zijn. Samen met zijn broer, de bedrijfs-econoom die de micro-economische vraagstukken voor zijn rekening zou nemen, zou hij ervoor zorgen dat er steeds voldoende te verdelen zou zijn, inkomen én arbeid, zolang de politici hem maar zijn gang zouden laten gaan en zich op het verdelingsprobleem zouden concentreren. Weliswaar was hij het

vaak oneens met zijn collega's en kon het publiek geen touw vastknopen aan hun meningsverschillen over wezenlijke vraagstukken, maar ontdaan van hun individuele politieke a priori's liepen hun opvattingen uiteindelijk vrij aardig synchroon.

De afgelopen jaren is onze econoom wijzer geworden. Problemen van economische groei, oliecrisis en structurele werkloosheid hebben hem tot de erkenning gebracht dat zijn wetenschap te kort schiet, althans op dit moment. En daarmee is hij in feite het slachtoffer geworden van zijn eigen pretenties en slaat het verwachtingspatroon, dat anderen van hem hebben nu als een boemerang op hem terug. Juist op een moment dat veel van hem wordt verwacht moet hij vertellen dat zijn kennis onvoldoende is om betrekkelijk risicoloos te adviseren, zo hij al kan adviseren. Sommige economen willen daar (nog?) niet aan. Het menselijk vernuft, de Voorzienigheid, toekomstige technologische vindingen, het naderende aantrekken van de wereldhandel, al deze factoren, al dan niet in combinatie, voeren zij aan om te laten zien dat straks („straks” is dan een moeilijk kwantificeerbaar moment ergens in de toekomst) alles wel weer op zijn pootjes terecht zal komen.

Dat was dan misverstand nummer één, de veronderstelling namelijk dat de econoom omdat hij het eigenlijk behoort te weten het inderdaad ook weet. Dat lijkt me een misverstand waarvoor hij niet alleen tot op grote hoogte zelf verantwoordelijk is, maar ook één dat hij zelf uit de wereld behoort te krijgen. Anders is het met een tweede misverstand, waarvan het citaat bovenaan deze pagina een aardige illustratie vormt. De gedachte namelijk dat onze econoom een soort alchimist is, die geld, hier eufemistisch

„publieke middelen” geheten, uit niets kan maken. Je kunt veel van hem zeggen, maar dát beeld heeft hij nooit proberen op te roepen. Het berust op de fundamentele gedachtenfout dat geld alleen maar een financiële, een economische categorie is. Geld is meer dan dat alleen. Het vormt de tegenwaarde van de totale productie en moet over alle burgers weer verdeeld worden. De econoom kan adviseren over de wijze van produceren en verdelen; hij kan suggesties doen over manieren om de productie op te voeren. Wat hij echter onmogelijk kan bewerkstelligen is dat één en één voortaan samen drie zijn. De som van het deel van het nationale inkomen dat naar de collectieve sector gaat en het deel voor de particuliere sector kan niet blijvend groter zijn dan het nationale totale inkomen. Een waarheid als een koe die iedere keer opnieuw geduldig moet worden uitgelegd.

Wie in totaal meer wil moet de productie zien op te voeren. De politicus zal echter moeten aangeven of hij die economische groei nog wel wil en, zo ja, moeten aangeven in welke sectoren zo ongeveer hij deze denkt te realiseren. Bedrijfs-economen, ingenieurs maar ook sociologen, agogen en vormingswerkers zullen er vervolgens aan te pas moeten komen om alle productiefactoren daartoe optimaal te laten bijdragen. Wie meer in de collectieve sector wil besteden is gehouden aan te geven waar hij in de particuliere bestedingen precies wil snijden en v.v. En natuurlijk is onze econoom bereid daarbij te adviseren en bijv. interdependenties tussen sectoren aan te geven. Maar die taak kan nooit in de plaats treden van de eigen verantwoordelijkheid van de politicus. Namelijk om te kiezen. Die verantwoordelijkheid kan hij niet op anderen afschrijven, zelfs niet op onze econoom.

De laatste mag dan inderdaad wel eens een beetje op een machteloze regenmaker lijken, een alchimist is hij zeker niet.

Olie en de economie van Venezuela

DRS. J. D. VISSER

De olie-industrie in Venezuela heeft destijds een proces van economische groei in gang gezet in een stagnerende agrarische maatschappij. Door de olie-inkomsten kwam de accumulatie van kapitaal aanzienlijk vlotter tot stand dan in andere ontwikkelingslanden. Ook betekenden de oliegelden een belangrijke ruggesteun voor overheidsfinanciën en betalingsbalans. Het feit echter dat kapitaal, techniek en organisatie door buitenlanders werden ingebracht, heeft waarschijnlijk afbreuk gedaan aan eigen motivatie. Door het relatief hoge loonpeil van olie-industrie resp. moderne sector ontstond een omvangrijke migratie uit de landbouw, een sector die lange tijd verwaarloosd zou blijven. Gezien de beperkte betekenis van de olie-industrie voor de werkgelegenheid en het stempel van eenzijdigheid en afhankelijkheid dat deze industrie op de Venezolaanse economie drukte, is het begrijpelijk dat bij herhaling de roep om diversificatie (het „zaaien” van de petroleum) werd vernomen. Door middel van het vijfjarenplan 1975-1979 dat in omvangrijke investeringen in diverse sectoren voorziet, wil de regering Pérez tot een verbreding van de economische basis komen. Met name wat het tekort aan geschoolde krachten betreft is dit een moeilijke opgave. In dit artikel gaat Drs. J. D. Visser, werkzaam bij de Economische Voorlichtingsdienst, nader op bovengenoemde ontwikkelingen in.

Eind augustus jl. ondertekende president Pérez van Venezuela de wet inzake nationalisatie van de olie-industrie. Dit houdt in dat op 1 januari 1976 alle concessies en eigendommen officieel zullen overgaan op de Venezolaanse staat, zulks tegen een nader vast te stellen schadevergoeding.

Het beheer van de olie-industrie komt in handen van het daartoe opgerichte overheidsbedrijf *Petróleos de Venezuela* (Petroven), dat volgens genoemde wet met alle relevante werkzaamheden — van exploratie tot afzet — zal worden belast. De wet laat echter de mogelijkheid open om op een aantal gebieden (bijv. technologie en marketing) met de buitenlandse maatschappijen te blijven samenwerken. Gezien het huidige tekort aan Venezolaanse specialisten is deze samenwerking van groot belang.

Venezuela als olieproducent

Met een aandeel van 6,2% in de wereldproductie (in 1967: 10,4%) is Venezuela thans de vijfde olieproducent, na de Verenigde Staten, de Sowjetunie, Saoedi-Arabië en Iran. Tot 1970 was Venezuela de grootste olie-exporteur, doch sindsdien is het in dit opzicht door Saoedi-Arabië en Iran voorbijgestreefd. Venezuela's aandeel in de wereldexport van olie en olieprodukten, dat in 1958 nog 37% bedroeg, is inmiddels gedaald tot 24% in 1964 en tot ongeveer 12% in het afgelopen jaar.

In 1974 werd ongeveer 40% van de produktie van ruwe olie in Venezuela zelf geraffineerd door 12 raffinaderijen met een totale capaciteit van 1,52 mln. barrels per dag. Voorts wordt 20% van de produktie geraffineerd op Aruba en Curaçao. Al deze raffinaderijen zijn voor een belangrijk deel afgestemd op de produktie van brandstofolie voor de oostkust van de Verenigde Staten.

In het afgelopen jaar is de Venezolaanse regering overgegaan tot een conserveringspolitiek, waardoor de olieproductie in 1974 een daling van 11,6% vertoonde. Op basis van de voortbrenging in dat jaar worden de aangetoonde reserves voldoende geacht voor ruim 17 jaar.

Opkomst van de olie-industrie

Wie over Venezuela spreekt, spreekt doorgaans ook over olie. Dit is begrijpelijk, omdat de oliewinning een grote invloed op de economie en de maatschappij van dit land heeft uitgeoefend. Aan het begin van de twintigste eeuw echter was Venezuela nog een typisch agrarisch land; 85% van de beroepsbevolking werkte in de landbouw en in de jaren 1907-1916 bestond de export voor 57% uit koffie, voor 18% uit cacao, voor 10% uit vee en voor 3% uit goud. Olie kwam dan ook nog niet in het uitvoerpakket voor.

Al kan uit diverse aanduidingen worden afgeleid dat petroleum de mensheid al eeuwenlang bekend is geweest, toch is de moderne olie-industrie pas begonnen toen in 1859 in Pennsylvania de eerste bron werd aangeboord. In de jaren die erop volgden wist John D. Rockefeller met zijn Standard Oil Company een monopoliepositie op te bouwen.

Door de groei van de olie-industrie in de Verenigde Staten werd Venezuela zich bewust van de commerciële mogelijkheden die zijn eigen reserves boden. Het zou echter enige decennia duren voordat petroleum voor Venezuela van economische betekenis werd.

Kort na de eeuwwisseling deden zich in de olie-industrie belangrijke veranderingen voor. In 1907 kwam namelijk een fusie tot stand tussen de in 1890 opgerichte Royal Dutch Oil Company en haar voornaamste Europese concurrent, de Shell Transport and Trading Company of England, welke tot de vorming van Royal Dutch - Shell leidde. Shell en Standard zouden in de komende jaren over de gehele wereld elkaars rivalen zijn.

Het bewind van Gómez

In december 1908 kwam in Venezuela generaal Juan Vicente Gómez aan het bewind, die tot 1935 zou regeren. Deze slaagde erin de macht van de regionale caudillo's te breken en een centraal gezag te vestigen. In economisch opzicht lanceerde hij een programma van „nationale rehabili-

tatie", dat onder meer een financiële sanering en aflossing van buitenlandse schulden inhield. Ten einde de voor de uitvoering van dit program nodige inkomsten te verkrijgen (via belastingen en royalties) nodigde hij buitenlandse investeerders uit om hulpbronnen van zijn land tot ontwikkeling te brengen. Gómez wist gebruik te maken van de beginnende olie-exploitatie juist in een tijd dat de export van koffie en cacao een neergaande lijn vertoonde.

Toen in 1912 de Amerikaanse onderneming General Asphalt of Philadelphia inzag dat zij de exploratie in het concessiegebied van haar dochtermaatschappij Caribbean Petroleum Company niet zou kunnen financieren, wendde zij zich tot Shell, die in januari 1913 de operaties van Caribbean overnam. Dit leidde ertoe dat Shell in Mene Grande, ten Oosten van het meer van Maracaibo, in 1914 Venezuela's eerste commercieel interessante hoeveelheid olie aanboorde. Er werden tanks gebouwd en er werd een pijpleiding gelegd naar de oever van het meer bij San Lorenzo, waar de constructie van een kleine raffinaderij begon. In 1917 exporteerde Caribbean Petroleum de eerste hoeveelheid olie.

In deze begintijd ontmoetten de oliemaatschappijen veel problemen. Zij moesten machines en voedingsmiddelen importeren, wegen aanleggen, kampen bouwen en energie opwekken. Geschoold personeel moest uit het buitenland komen. Weliswaar konden ter plaatse ongeschoolde arbeiders worden geworven door meer te bieden dan de lonen in de landbouw, doch er resteerde een tekort, zodat men een beroep moest doen op arbeiders uit West-Indië.

Invloed op de landbouw

De olie-exploitatie bracht een proces van economische expansie op gang, dat gepaard ging met een verbetering van het verkeerwezen. Dit laatste vergemakkelijkte op haar beurt de uitoefening van het centrale gezag. Het programma van openbare werken had nog een ander belangrijk effect: het onttrok arbeiders aan de landbouw. Om aan de toenemende binnenlandse vraag naar agrarische producten te voldoen maakten de landeigenaars aanvankelijk gebruik van braakliggende gronden. In 1926 echter vroegen zij de regering met de uitvoering van publieke werken op te houden, opdat de werknemers naar de akkers zouden kunnen terugkeren! Slechts weinige producenten besloten tot een meer kapitaalintensieve bebouwing over te gaan.

Tijdens de depressie van de jaren dertig kon de koers van de Venezolaanse valuta, dank zij de olie-export, op een relatief hoog peil worden gehandhaafd. Dit betekende evenwel een handicap voor de uitvoer van koffie en cacao, waardoor de positie van de landbouw nog verslechterde.

Intussen had de oliewinning een migratie in het leven geroepen die veel grotere groepen omvatte dan degenen die door de oliemaatschappijen in dienst werden genomen. Vele „campesinos", aangetrokken door berichten over hoge lonen en sociale voorzieningen, vonden werk in de stedelijke centra die rond de oliekampen ontstonden. Een voorbeeld hiervan was Maracaibo, dat in 1920 een havenstadje was met niet meer dan 40.000 inwoners, doch zijn bevolking in de jaren twintig zag verdubbelen en inmiddels tot de tweede stad van Venezuela is uitgegroeid.

Als gevolg van het wegtrekken van de landarbeiders daalde de agrarische productie, zodat de voedselprijzen sterk stegen. Naarmate de tekorten groter werden, moest Venezuela in toenemende mate voedingsmiddelen importeren. Doordat het land voor zijn deviezeninkomsten en zijn kapitaalvorming niet van de landbouw afhankelijk was, bestond er weinig neiging om aandacht aan sanering van deze sector te besteden, een sector waarin de werkgelegenheid gestadig afnam.

„Sembrar el petróleo"

De opvolger van Gómez, generaal López Contreras, be-

greep beter dan zijn voorganger dat de regering de olie-inkomsten op een verstandige manier zou moeten investeren. Immers, met de opkomst van een buitenlandse industrie ging een achteruitgang van de binnenlandse economie gepaard. Terwijl de uitvoer van koffie, cacao en huiden verminderde, illustreerde de toenemende invoer van schoenen, textiel en voedingsmiddelen dat de lokale industrie te kort schoot en de eigen landbouw niet langer in staat was het Venezolaanse volk te voeden. Er zou dan ook een programma tot modernisering en diversificatie van de productie nodig zijn, alsmede verbetering van gezondheidszorg en onderwijs. Het voor dit program benodigde kapitaal zou alleen maar uit de oliesector kunnen komen. Vandaar dat de leus „Sembrar el petróleo" werd gelanceerd. Deze hield in dat het uit de oliewinning verkregen geld in het land zou worden „gezaaid", ten einde een gezonde gediversificeerde economie te doen ontstaan, die op den duur in alle nationale behoeften zou voorzien.

In 1936 werd een afzonderlijk Ministerie van Landbouw opgericht, in 1938 gevolgd door een ambitieus driejarenplan voor sociale, economische en culturele ontwikkeling.

Gedurende het bewind van López Contreras werd het hoofdkwartier van de olie-industrie verplaatst van Maracaibo naar Caracas. Niet alleen omdat het klimaat daar aangenamer is, maar ook omdat de ligging van de hoofdstad ten opzichte van de productiecentra in het Westen en Oosten van het land gunstiger was en de betrekkingen met de centrale regering zich voortdurend uitbreidden.

Toen López' regeringstermijn in 1941 afliep, voerden zijn critici aan dat het programma van „sembrar el petróleo" weinig resultaten had afgeworpen. De landbouw verkeerde nog steeds in zorgwekkende toestand en ook op het gebied van woningbouw en onderwijs waren weinig vorderingen gemaakt. Het land leek nog meer afhankelijk van olie dan onder Gómez.

Politiek van „Acción Democrática" 1)

In 1941, hetzelfde jaar waarin López Contreras werd opgevolgd door de opperbevelhebber van het leger, generaal Medina Angarita, trad de door Rómulo Betancourt opgerichte partij „Acción Democrática" (AD) in de openbaarheid. Met Raúl Leoni (president van 1964 tot 1969) en Jóvito Villalba behoorde Betancourt tot „de generatie van 1928" die in dat jaar geprobeerd had een revolutie tegen de dictatuur van Gómez te ontketenen.

In de jaren 1938 en 1939 voerde Betancourt een campagne om onteigening van gronden ten behoeve van oliemaatschappijen stop te zetten. Voorts bepleitte hij toen al een nationale raffinaderij voor de afzet op de binnenlandse markt en de oprichting van een staatsoliemaatschappij.

AD stelde zich destijds op „links van de Britse Labour Party, maar rechts van de communisten" en streefde van meet af aan naar „la segunda independencia", te weten economische onafhankelijkheid. Deze partij verweet de regering een kortzichtige oliepolitiek en verzet tegen sociale en politieke hervormingen.

De oliewetgeving van 1943, welke de in voorgaande jaren uitgevaardigde wetten unificeerde en de regering een aandeel van ongeveer 30% in de winst van de oliemaatschappijen bezorgde, werd door AD in verschillende opzichten onvoldoende geacht. Zo voerde zij onder andere aan dat de nieuwe wet niets deed om de arbeidsverhoudingen te verbeteren. Zolang de oliemaatschappijen weigerden de vakbewe-

1) „Acción Democrática", de huidige regeringspartij, heeft een grote meerderheid in het Congres en kan thans als centrum-links worden getypeerd.

ging te erkennen, zou er volgens AD op dit gebied weinig te verwachten zijn.

Hoewel de aanhang van AD in de jaren 1941 tot 1945 snel toenam, zag zij geen kans haar programma te realiseren. Daarom nam de partij in 1945 samen met een aantal jonge legerofficieren deel aan een staatsgreep. De half burgerlijke, half militaire junta, die van oktober 1945 tot november 1948 aan het bewind bleef, stond onder leiding van Betancourt.

Wat de olie-inkomsten betreft streefde de junta naar een verdeling op „fifty-fifty”-basis en voorts creëerde zij een afzonderlijk Ministerie van Arbeid onder Raúl Leoni om de nieuwe politiek van „sociale rechtvaardigheid en betere omstandigheden voor de werknemers” uit te voeren. De oliemaatschappijen, die de tekenen der tijden verstonden, bleken nu wel bereid met de vakbeweging te onderhandelen.

De toenmalige olieprijs en belastingen deden intussen de overheidsinkomsten sterk toenemen. Maar ook de afhankelijkheid van import werd steeds groter.

AD was zich de noodzaak van diversificatie terdege bewust, getuige de oprichting (in mei 1946) van de Corporación de Fomento, welke tot taak had particuliere projecten op het gebied van landbouw en industrie door middel van ruime kredietverlening te stimuleren en de infrastructuur (verkeerswezen, irrigatie en elektriciteitsvoorziening) te verbeteren.

Weerstanden

Op een aantal punten viel echter een groeiende weerstand tegen het beleid van AD te constateren. Zo wekte haar anti-kerkelijke onderwijspolitiek het wantrouwen van de rooms-katholieke kerk en voelden grondbezitters en buitenlandse investeerders zich in hun positie bedreigd. In deze jaren ontstond de term „adeco” (tegenwoordig een gangbare aanduiding voor leden van AD), een afkorting van AD-COMunist, welke suggereerde dat deze partij eigenlijk uit verkapte communisten bestond.

Wat de politieke partijen betreft concentreerde de oppositie tegen de regering zich bij de in januari 1946 opgerichte COPEI (Comité para Organización Política y Elecciones Independientes), in die tijd een door Rafael Caldera geleide, conservatieve, katholieke groepering 2), die AD van marxisme beschuldigde. Toen bovendien tussen AD en leger zich een competentiestrijd ontwikkelde, werd de regering op 24 november 1948 door de militairen ten val gebracht, waardoor AD een tiental jaren buiten spel werd gezet.

In tegenstelling tot de door AD nagestreefde ontwikkeling van „human resources” door middel van onderwijs en agrarische hervormingen, richtte de regering van dictator Pérez Jiménez zich op de „conquest of the physical environment”.

Als gevolg van de Korea-hausse nam de olieproductie enkele jaren aanzienlijk toe en in het tijdvak 1951-1956 verdubbelden de overheidsinkomsten. Hiermee kon een aantal grote projecten worden geëntameerd, zoals een ijzer- en staalproject in het Orinocogebied en een petrochemisch bedrijf in de staat Carabobo. Voorts liet deze regering onder andere een aantal luxe hotels bouwen.

Vertraagde industrialisatie

Pas in de jaren vijftig begon Venezuela stappen te ondernemen om haar industrie te beschermen en de industriële ontwikkeling te bevorderen, met name in een drietal traditionele bedrijfstakken: voedingsmiddelen, dranken en textiel. Hiertoe werd een aantal invoerrechten verhoogd. Aan deze politiek waren echter grenzen gesteld door het in 1939 met de Verenigde Staten gesloten Reciprocal Trade Agreement, dat via de meestbegunstigingsclausule ook consequenties had voor de invoer uit andere landen. Gezien de grote betekenis van de VS als leverancier was er Venezuela veel aan

gelegen tot een wijziging van genoemde overeenkomst te komen. In 1959 volgde inderdaad een herziening en voorts werd in toenemende mate gebruik gemaakt van invoerrestricties. De import van kapitaalgoederen en halfabrikaten werd daarentegen bevorderd, zodat het aandeel van deze categorieën in de totale invoer steeg van 40% in 1957 tot meer dan 60% in 1972. Wellicht had men mogen verwachten dat Venezuela al eerder op basis van zijn olie-industrie en de aanwezigheid van grote hoeveelheden aardgas, ijzererts en hydro-elektrische energie een nieuwe industriële maatschappij zou hebben opgebouwd. Pas toen de olie-industrie in de jaren zestig haar vroegere stuwkracht begon te verliezen, kwam de politiek van invoersubstitutie goed op gang.

Waarschijnlijk is de bereidheid om te industrialiseren ongunstig beïnvloed door Venezuela's grote invoercapaciteit, welke voor een deel van de bevolking een relatief hoge levensstandaard mogelijk maakte. Voorts hebben de betrekkelijk kleine binnenlandse markt, de buitenlandse concurrentie en de voorkeur voor buitenlandse producten een rol gespeeld. De particuliere sector beschouwde veelal handel, bouwnijverheid en regeringscontracten als minder riskante en derhalve aantrekkelijke activiteiten 3).

Als politieke factor dient het economisch nationalisme te worden vermeld, dat zich kritisch tegenover buitenlandse ondernemingen opstelde, hetgeen eveneens het tempo van de industrialisatie schijnt te hebben afgeremd.

Werkgelegenheidsproblemen

Het feit dat kapitaalgoederen vrij van invoerrechten en tegen een gunstige wisselkoers konden worden geïmporteerd heeft ertoe bijgedragen dat in de industrie een ruim gebruik is gemaakt van kapitaalintensieve produktiemethoden. Dit betekent dat in de moderne sector slechts een relatief klein aantal arbeidskrachten kan worden opgenomen. Ieder jaar komen er namelijk 100.000 jongeren op de arbeidsmarkt, doch de industrie biedt jaarlijks slechts 15.000 nieuwe arbeidsplaatsen.

De voornaamste factor die de migratie naar de steden heeft gestimuleerd is het grote verschil in beloning tussen de agrarische en de niet-agrarische sector. In 1970-1972 bedroeg het gemiddelde loon in de niet-agrarische sector bijna viermaal zoveel als in de landbouw; in de oliesector zelfs tienmaal zoveel. Dit verschil kan worden verklaard uit de hoge produktiviteit en het rendement van de olie-industrie, de pressie van de vakbonden om de lonen van deze industrie ook in andere bedrijfstakken in te voeren en de steun

Beroepsbevolking van Venezuela

	1.000 pers.	%
Landbouw	645	19,8
Petroleum en mijnbouw	51	1,6
Industrie	569	17,5
Bouwnijverheid	184	5,6
Elektriciteit, nutsbedrijven	44	1,4
Transport, communicatie	208	6,4
Handel	574	17,6
Diensten	794	24,4
Werkloos	189	5,8
Totaal	3.258	100

Bron: Anuario Estadístico de Venezuela, 1972.

2) Sindsdien is COPEI naar links opgeschoven.

3) Mostafa F. Hassan, *Economic growth and employment problems in Venezuela*, New York, 1975, blz. 40.

die de vakbeweging hierbij van de regering kreeg. Terwijl in 1920 nog 77% van de Venezolaanse bevolking in dorpen met minder dan 1.000 inwoners leefde, was dit percentage in 1971 tot 21,6 gedaald. Daarentegen woonde in 1920 slechts 5,7% van de bevolking in centra met meer dan 20.000 inwoners; in 1971 was dit percentage tot 60,4 gestegen.

„The result has been to transplant unsolved rural problems to an urban setting already overburdened with a largely under-employed populace unable to obtain sufficient employment or social services from the overtaxed cities” 4).

Terwijl het aantal personen dat geheel werkloos is volgens officiële cijfers niet meer dan ongeveer 6% van de beroepsbevolking zou bedragen, heeft de „under-employment” een veel grotere omvang. Hoewel dit laatste verschijnsel niet nauwkeurig kan worden gemeten, schatten sommige autoriteiten dat 25% tot 30% van de beroepsbevolking tot deze categorie moet worden gerekend.

Gebrek aan scholing

Het arbeidsaanbod moge in zijn algemeenheid groot te noemen zijn, dikwijls wordt van in Venezuela gevestigde ondernemers de klacht vernomen dat het zo moeilijk is geschikte werknemers te vinden. Volgens Dr. Rafael Carias, hoogleraar in de anthropologie, wordt de houding van de doorsnee Venezolaanse arbeider tegenover werk bepaald door zijn agrarische achtergrond.

Als gevolg van natuurlijke omstandigheden en primitieve produktiemethoden kan er in de landbouw doorgaans niet meer dan 150 dagen per jaar worden gewerkt. Deze traditie plus chronische ondervoeding betekenen dat de van het platteland afkomstige Venezolaan niet is voorbereid op een snelle verandering in een moderne fabrieksarbeider, die gedurende 5 dagen acht uur per dag kan werken. „Work is understood as a fact of life, within an easy-going way of living — neither more nor less important than life itself”.

Tussen 1963 en 1970 zijn 600.000 Venezolanen door een overheidsinstelling in diverse vakken geschoold. Gezien de beperkte actie-radius van deze instelling heeft president Pérez bij decreet bepaald dat met ingang van 5 mei 1975 alle werkgevers met meer dan 10 employés hun personeel met 5% moeten uitbreiden. Deze extra werknemers dienen een „on-the-job”-training te ontvangen. Intussen is het bank- en verzekeringswezen met eigen opleidingsprogramma's begonnen. Lange tijd is deze scholingsmethode echter tot enkele buitenlandse ondernemingen beperkt gebleven.

Het gebrek aan geschoolde krachten is dan ook een ernstige handicap bij de uitvoering van ontwikkelingsprojecten. De regering verwacht dat de deelnemers aan het groot-scheepse beurzenprogramma Gran Mariscal de Ayacucho (genoemd naar Sucre, die 150 jaar geleden de Spanjaarden

bij Ayacucho in Peru versloeg) die nu in de Verenigde Staten en Europa worden getraind het gebrek aan mankracht gedeeltelijk zullen oplossen.

Investeringsfonds

De hoge inkomsten uit de oliesector (in 1974 \$ 10 mrd.) hebben de regering van president Pérez financiële speelruimte verschaft bij de aanpak van de economische en sociale problemen.

Gezien het beperkte absorptievermogen van de Venezolaanse economie is echter een investeringsfonds (Fondo de Inversiones de Venezuela) gevormd, dat de functie van een stabilisatiefonds heeft. Gestart met een beginkapitaal van bijna \$ 2 mrd. ontvangt dit fonds ongeveer de helft van de maandelijkse olie-inkomsten. Eind 1974 bedroegen de activa \$ 3,1 mrd. en ondanks de vermindering van de olieproductie zullen deze tegen het einde van dit jaar oplopen tot naar schatting \$ 5,5 mrd.

Hoewel het uiteindelijk doel van het fonds bestaat in het verbreden van de economische basis van Venezuela, zijn aanvankelijk omvangrijke bedragen uitgeleend aan de Wereldbank (\$ 500 mln.), de Inter Amerikaanse Ontwikkelingsbank (\$ 500 mln.) en de Centraal Amerikaanse staten (\$ 200 mln.).

Inmiddels heeft de directeur van het fonds echter al besloten zich te concentreren op kortlopende beleggingen en kredieten, om zo nodig liquide middelen achter de hand te hebben. Dit houdt verband met het grote aantal in Venezuela geëntameerde projecten. Zo is aan het overheidsstaalbedrijf SIDOR voor de eerstkomende 4 jaar een bedrag van \$ 1 mrd. toegewezen ter uitbreiding van de productiecapaciteit van 1 tot 5 mln. ton. De beide elektriciteitsbedrijven van de staat hebben voor dezelfde periode \$ 1,1 mrd. gevraagd. Ook de pas genationaliseerde olie-industrie zal grote investeringen moeten doen; voor de raffinagesector is al \$ 700 mln. gereserveerd. Wellicht zal zelfs voor enige sleutelprojecten buitenlandse medefinanciering moeten worden gezocht.

De overheid wil in genoemde sectoren gebruik doen maken van de meest geavanceerde technologie. Daarentegen wordt de kleine en middelgrote industrie belangrijk geacht voor verruiming van de werkgelegenheid. De regering wil door middel van industriële decentralisatie een meer evenwichtige spreiding van bevolking en inkomen tot stand brengen.

J. D. Visser

4) *Business Venezuela*, mei-juni 1975, blz. 12.

Schakel bij vacatures voor leidende functies steeds ESB in: in vrijwel elk groot bedrijf wordt dit blad veelvuldig gelezen.

Advertentie-opdrachten te richten aan:
ADVERTENTIE-AFDELING ESB, POSTBUS 42, SCHIEDAM, TELEFOON (010) 26 02 60

Huurwaarde, kapitalisatiefactor en verkoopwaarde van bebouwd onroerend goed

Indien de heffing van de belasting op onroerend goed niet berust op de oppervlakte, doch — direct — op de waarde van dat goed, verdienen de huurwaarde en de kapitalisatiefactor veel aandacht. Aangezien het gaat om de waarde in het economisch verkeer, in een staat van levering en vrij van gebruik, moeten de volgende uitgangspunten in acht worden genomen:

- de voor die situatie te hanteren „huurwaarde“ (= jaarkosten), zal een reële waarde moeten zijn, die voorziet in het rendement van de grond en van de opstal dat normaal wordt verlangd, na voldoening van alle lasten, onderhoud en afschrijving;
- deze huurwaarde zal in overeenstemming moeten zijn met de huurwaarde c.q. de jaarkosten van vergelijkbare percelen, die de plaatselijke markt van onbebouwd en bebouwd onroerend goed levert.

De waarde van het onroerend goed wordt gevormd door, resp. kan worden toegerekend aan de componenten grond en opstal. Voor de waarde van de grond spelen de factoren ligging, grootte, bestemming, bebouwing en bestaand gebruik een rol. Voor de waarde van de opstal gelden de aard, staat, indeling, vloeroppervlak, ouderdom, courantheid en bruikbaarheid.

Elk object bezit een zekere huurwaarde, waarvan een deel betrekking heeft op de waarde van de grond (zoals belast met de opstal) en een deel op de waarde van de opstal. Bij de bepaling van de kapitalisatiefactor zal men aan die verdeling aandacht moeten schenken om redelijk evenwicht te kunnen realiseren tussen de volgende onderling van elkaar afhankelijke factoren: grondwaarde en opstalwaarde, huurwaarde en gemiddelde kapitalisatiefactor. De kapitalisatiefactor kan dan worden voorgesteld door:

$$\frac{100}{h} = \frac{100^2}{7p + (100-p) \cdot q} \quad \text{waarin:}$$

- h = huurwaarde in percenten van de waarde van onroerend goed (o.g.);
 p% = percentage grondaandeel van totale waarde o.g.;
 100 - p% = percentage opstalaandeel van totale waarde o.g.;
 7% = percentage grondrente;
 q% = percentage jaarkosten opstal.

De volgende tabel geeft de betrekkingen weer.

$\frac{q}{p}$	8%	9%	10%	11%	12%	15%	17½%	20%	25%	30%
10	12,66	11,36	10,31	9,43	8,70	7,04	6,08	5,35	4,31	3,61
15	12,74	11,49	10,47	9,62	8,89	7,25	6,28	5,54	4,48	3,77
20	12,82	11,63	10,64	9,80	9,09	7,46	6,49	5,75	4,67	3,94
25	12,90	11,77	10,81	10,00	9,30	7,69	6,72	5,97	4,88	4,12
30	12,99	11,91	10,99	10,20	9,52	7,94	6,97	6,21	5,10	4,33
35	13,07	12,05	11,17	10,42	9,76	8,20	7,23	6,47	5,35	4,56
40	13,16	12,20	11,36	10,64	10,00	8,48	7,52	6,76	5,62	4,81
45	14,18	12,35	11,56	10,87	10,26	8,77	7,83	7,07	5,92	5,09
50	13,33	12,50	11,77	11,11	10,53	9,09	8,16	7,66	6,25	5,41

Uit de tabel blijkt dat de kapitalisatiefactor stijgt met toenemend grondaandeel, waarvan ook doorgaans sprake is wanneer de opstal ouder is en in minder goede staat van onderhoud. Weliswaar heeft de opstalwaarde veelal een overwegende invloed, doch juist bij oudere objecten mag het grondaandeel en de leverende invloed daarvan op de kapitalisatiefactor niet worden verontachtzaamd.

Het is mede daardoor dat wanneer zich geen bijzondere gevallen voordoen de kapitalisatiefactor steeds zal liggen tussen 11 en 7 (tussen de stippellijnen). Komt de factor boven de 11 dan zal er een speculatief element (mogelijke andere bestemming?) of een bijzonder facet (bijv. huurman is medegegadigde) in het spel zijn. Komt de factor onder de 7 dan zal sprake zijn van een oude opstal (achterstallig onderhoud?) en van geringe bruikbaarheid (incourant?).

In het merendeel van de gevallen waarbij sprake is van een object, dat in behoorlijke staat van onderhoud verkeert, zal de kapitalisatiefactor liggen tussen 10 en 8 (de getrokken lijnen), mits de uitgangspunten in acht worden genomen, de rente voor langlopende leningen op ca. 8-8,5% ligt en de rente bij 1e klas hypotheek 9,5 à 10% is. Nieuwe objecten zullen veelal een relatief hoog grondaandeel hebben, andere objecten daarentegen een relatief minder hoog grondaandeel.

Wat is nu — gezien deze normatieve verhoudingen — de betekenis van een koop en verkoop, bijv. in de veiling, waarbij tegen 3x of 5x de bruto-huur wordt geaccordeerd? Dan is kennelijk sprake van de noodzaak van een grote investering (verbetering en vernieuwing, incl. achterstallig onderhoud) vóórdat verder gebruik in bestaande bestemming mogelijk is. In dergelijke gevallen zal veelal sprake zijn van geringe grondwaarde in bestaande bestemming en gebruik. Ook de hoge veilingkosten (tot 16%) spelen een rol.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat de kapitalisatiefactor feitelijk een indicatie is voor het risico, verbanden aan het object en de daarvoor gecontracteerde huur. Is de huur van het object, beoordeeld in bestaande bestemming en gebruik hoog in verhouding tot ouderdom en bruikbaarheid van de opstal, in acht genomen de vergelijkingshuren, dan is er sprake van aanmerkelijk risico en van een relatief lage kapitalisatiefactor. Is de huur van het object in bestaande bestemming en gebruik niet hoog dan is er sprake van een gering risico en van een hogere kapitalisatiefactor.

Moet de waarde bepaald worden met het oog op een nieuwe bestemming en gebruik, dan spelen doorgaans andere factoren een rol. De bestaande huurwaarde vormt dan geen maatstaf en zal in verband moeten worden gebracht met een relatief hoge kapitalisatiefactor om de waarde van het object in nieuwe bestemming bevredigend tot uitdrukking te brengen.

L. H. op ten Noort

Alfred Marshall (1842 - 1924)

Alfred Marshall werd in 1842 te Clapham geboren als telg van een predikantenfamilie. Zijn vader, kassier bij de Bank of England, was een hard man met strenge principes waar de zoon zeker onder geleden heeft. Zo verbood zijn vader hem o.a. zijn geliefde schaken en het zich verdiepen in de wiskunde, en schreef hij hem een veel te zwaar studieprogramma voor. Na als beursstudent eerst een tijd voorbestemd te zijn geweest om geestelijke te worden, keerde Marshall zich af van de studie der klassieken om zich te verdiepen in de wis- en natuurkunde (tijdens zijn studie gaf hij reeds wiskundelessen). Na zijn afstuderen kwam hij in nauw contact met o.a. Sidgwick („my spiritual father and mother”) een van de belangrijkste ethici in die tijd en verdiepte hij zich in de metafysica. Via de sociale ethiek, in de wens de ellende van de armen te verminderen, maakte de nu a-religieuze Marshall (later zegt hij „religion seems to me an attitude”) voor het eerst door de werken van J. S. Mill kennis met het terrein van de z.g. „political economy”. Later werd hij vooral beïnvloed door Ricardo, Cournot (diagrammen) en Von Thünen (marginale gedachte).

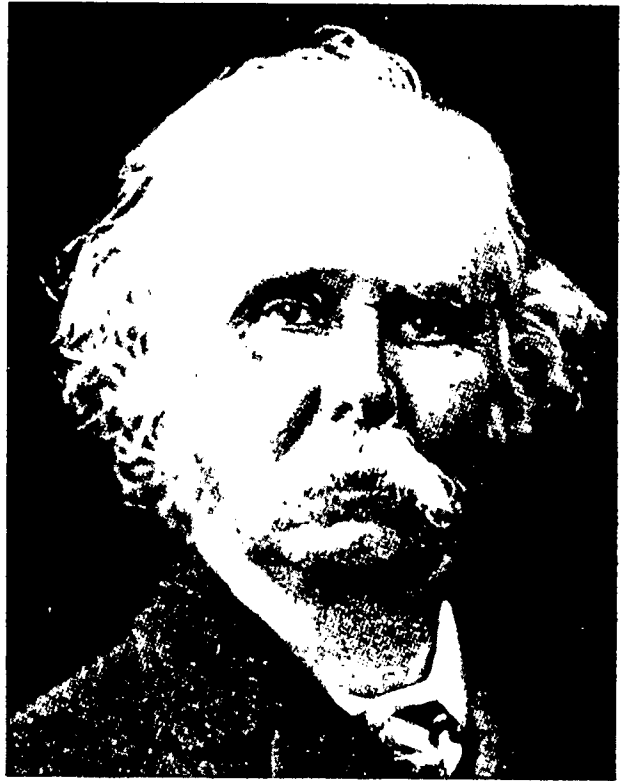
In 1868 werd hij te Cambridge lector in de „moral science” waarvan de politieke economie een onderdeel was. In deze tijd maakte hij lange buitenlandse reizen o.a. naar de Verenigde Staten en Tirol, waar hij zijn levenslange liefde voor de Alpen opvatte. Hier, met als enige bagage een knapzak met boeken en klapstoel deed hij kennis op en schreef hij zijn boeken.

In 1877 trouwde Marshall met een docente in de economie, Mary Paley, een vroegere leerlinge van hem en een van de eerste vrouwelijke studenten aan het Newham college te Cambridge. Deze toegewijde levensgezellin die 47 jaar aan zijn zijde zou blijven, legde met hem de grondslag voor zijn eerste economische werk *Economics of industry* (1879).

Na enige tijd in Bristol en Oxford hoogleraar in de economie te zijn geweest, keerde Marshall in 1885 naar Cambridge terug, waar hij een groot deel van zijn ideeën over economie, die hij al bijna 25 jaar verwerkte en doceerde, uiteindelijk in 1890 in zijn met enthousiasme ontvangen *Principles of economics* het licht deed zien. Dit werk zou tientallen jaren het handboek van de economie worden. Voorzichtig, perfectionistisch, niet ambitieus, gevoelig voor kritiek, bang om niet toepasbare theorie te leveren en geplaagd door een periode van ernstige ziekte, deed Marshall zijn werken altijd laat verschijnen. Zo hield hij delen van zijn *Money, credit and commerce* (1923) bijna 50 jaar vast en publiceerde Jevons in 1871 veel eerder het idee van „marginal utility”, een idee waar Marshall al jaren mee bezig was.

Zijn mathematische brein noodde Marshall tot een wiskundige aanpak. Toch liet hij in de uiteindelijke versie van zijn uitgebalanceerde en gepolijste werken de wiskunde een zeer ondergeschikte rol spelen, ten dele om een breder lezerspubliek te bereiken, ten dele omdat hij de wiskunde te steriel vond voor de aanpak van economische problemen: „mathematics running away with him and carrying him out of the sight of the actual facts of economics”.

Economisch historicus in interesse, met een wiskundige analytisch brein en belangstelling voor de „daily business of life”, gevoegd bij de gave om dingen te brengen en de wil

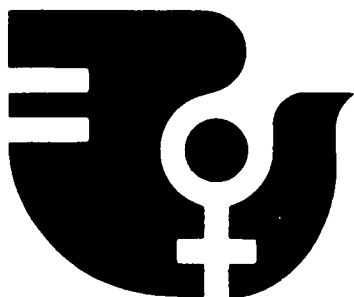
deze te brengen voor een groot publiek, heeft Marshall enorm veel invloed gehad. Bekend zijn zijn gebruik van geometrische illustraties, zijn partiële evenwichtsanalyse, zijn introductie en uitbreiden van het economische begrippenapparaat met o.a. elasticiteiten, substitutie, consumentensurplus, interne en externe effecten, lange en korte termijn. Bekend zijn ook zijn pogingen tot dynamisering van de statische theorie, zijn aanzet tot een theorie van imperfecte concurrentie en zijn bijdrage tot het kwantificeerbaar maken van de economische theorie.

Marshall zag zijn theorie als een voortzetting van de klassieke theorie. De op grensruitanalyse gebaseerde vraagtheorie moest die functies leveren die de klassieke constructie completeerden. met de introductie van de z.g. „real costs” dacht hij voorts de aansluiting op arbeidsmoeite en wacht-offer te behouden.

Zijn veeleisende, onsystematische, niet voorbereide colleges, die in discussievorm verliepen, werden slecht bezocht. Talrijk waren echter de gasten, studenten, geleerden en praktijkmensen die de zeer onderhoudende Marshall ontving in zijn kleine zonnige huis te Balliol Croft waar hij 40 jaar met vrouw en trouwe dienstbode leefde. Hij had een totaal gebrek aan zin voor humor, maar was vriendelijk en genereus. De minzame Marshall, met zijn grote mensenkennis was een exponent van het 19e eeuwse Engelse kapitalisme. Hij accepteerde en sloot zich aan bij de instituties hiervan.

Toch kreeg hij tegen het einde van zijn leven een steeds groter wordende sympathie voor het socialisme. In zijn wens om direct praktisch werk te doen en instrumenten te leveren voor praktische toepassing zat hij in een aantal overheidscommissies. Hij hielp mee aan het oprichten van de British Economic Association en van een afzonderlijke economische faculteit te Cambridge. Marshalls verzet tegen een volledige gelijkstelling van studiemogelijkheden te Cambridge voor mannen en vrouwen heeft velen verwonderd en gekwetst. Misschien bleek hier nog de invloed van zijn vader, auteur van de verhandeling *Man's rights and woman's duties*.

In 1908 trok Marshall zich uit zijn hoogleraarschap terug

Inkomensbeleid voor de grootste minderheid

DRS. M. BRUYN-HUNDT

Ter gelegenheid van het Jaar van de Vrouw worden in ESB een aantal artikelen opgenomen over economische aspecten van de emancipatie van de vrouw. De volgende artikelen zijn reeds verschenen.

- Dr. H. Verwey-Jonker, *Het Jaar van de Vrouw; uitdaging of belediging*, 14 mei jl.
- Prof. Dr. B. M. S. van Praag, *Vrouwenemancipatie economisch gezien, feiten en wensdromen*, 11 juni jl.
- Mevr. Drs. C. W. Visser, *Een economische dubbelrol*, 25 juni jl.

Deze week schrijft Mevr. Drs. M. Bruyn-Hundt, wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Amsterdam, over de inkomenspositie van de vrouw. Een beleid ter verbetering van de inkomenspositie van de vrouw mag zich niet alleen beperken tot een gelijke beloning van man en vrouw, aldus de schrijfster. De voornaamste doelstellingen van zo'n beleid zijn:

- het vergroten van het aandeel van de gehuwde vrouw in de actieve beroepsbevolking en de verbetering van de kansen, die zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt hebben;
- verbetering van de inkomenspositie van de niet-buitenshuis werkende vrouw.

De auteur bespreekt enige verbeteringen, die aangebracht kunnen worden in de sfeer van de primaire, secundaire en tertiaire inkomensvorming zoals promotiebeleid, sociale wetgeving, aftrekmogelijkheden in de inkomstenbelasting, herscholingsmogelijkheden e.d. Tevens wordt er aandacht besteed aan de macro-economische gevolgen van een toeneming van het arbeidsaanbod van de vrouw op korte en lange termijn. Beleidslijnen die leiden tot een rechtvaardiger inkomensverdeling zijn, aldus de schrijfster, meer buitenshuis werken en een beloning voor arbeid in het gezin.

Bij de inkomensverdeling neemt de vrouw een unieke positie in. Voor de meeste vrouwen geldt immers, dat zij voor haar inkomenspositie afhankelijk zijn van hetgeen de man verdient, resp. aan haar overdraagt. Deze afhankelijkheid ontstaat niet omdat de vrouw geen arbeidskracht bezit, zoals het geval is bij vroeggehandicapten of bejaarden, of haar arbeidskracht niet kan aanwenden zoals de onvrijwillig werklozen. Haar inkomensafhankelijkheid vloeit voort uit het feit, dat zij haar arbeidskracht niet op een markt aanbiedt, maar in eigen gezin aanwendt. Voor zover gehuwde en ongehuwde vrouwen haar arbeidskracht wél op de arbeidsmarkt aanbieden, doen zij dit onder duidelijk ongunstiger omstandigheden dan mannen.

De afhankelijkheid van de vrouw ontstaat door het moederschap. Meer en meer vrouwen blijven, blijkens een recent onderzoek, werken totdat de eerste baby zich aankondigt 1). Pas wanneer één of meer kinderen te verzorgen zijn, wordt de taak in het gezin zó omvangrijk, dat deze niet meer te combineren is met het werk buitenshuis.

om zich op basis van een klein pensioen en de inkomsten uit zijn boeken (die ook gebruikt werden voor wetenschappelijk liefdadigheidswerk) te wijden aan het afmaken van zijn geschriften. In 1919 verscheen *Industry and trade* en in 1923 *Money, credit and commerce*. Zijn werk *Progress: its economic conditions* zou hij echter niet meer afkrijgen; In 1924 stierf de auteur van de woorden „I do not assign any universality to economic dogmas. It is not a body of concrete truth, but an engine for the discovery of concrete truth”.

H. M. Becker

Men zou verbetering van de inkomenspositie van de gehuwde vrouw kunnen zoeken in:

- a. Geen kinderen krijgen en in het maatschappelijk arbeidsproces ingeschakeld blijven. Dit kan micro-economisch wél een oplossing bieden, maar macro-economisch zou het desastreuze gevolgen hebben voor de oude dag van de huidige generatie.
- b. De kinderen door de gemeenschap laten grootbrengen. Zelfs als de kinderen al heel jong buitenshuis zouden worden verzorgd, zal de inkomenspositie van de vrouw slechter zijn dan die van de man, omdat zij een deel van haar arbeidstijd kwijt zal zijn aan zwangerschap, bevalling en zogen. Hoe langer en hoe frequenter zij de arbeidsmarkt verlaat, hoe moeilijker het is terug te keren, omdat de nieuwste ontwikkelingen van het arbeidsproces niet verwerkt zijn; de vraag is bovendien of kinderen en ouders gelukkig zullen worden als de gezinsband zo los is.
- c. De huidige toestand handhaven en de moeder een beloning geven voor haar taak in het gezin. Zoals de zaken er thans voorstaan betekent dit veelal dat deze beloning gedurende het gehele leven zou moeten worden gegeven, omdat vrouwen van 35 jaar en ouder moeilijk op de arbeidsmarkt worden geaccepteerd 2). Onze sociale wetgever meent, dat terugkeer op de arbeidsmarkt voor vrouwen van 40 jaar of ouder niet mogelijk is door haar, zelfs als zij geen

1) *Maatschappelijke participatie van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid*, onderzoek van het Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek, 1974, blz. VI.1 en VI.4.

2) *Dat schort er aan!*, Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, 1974, blz. 16 e.v.

kinderen meer tot haar last heeft, een weduwenpensioen toe te kennen.

- d. Bevorderen dat de moeder haar plaats in het maatschappelijk arbeidsproces zo goed mogelijk kan vervullen, zonder dat de verzorging en opvoeding van de kinderen daaronder lijdt en haar een redelijke vergoeding geven voor de tijd, die zij aan opvoeding en verzorging van haar kinderen kwijt is.

Dit is dus een tweeledig beleid.

1. Het vergroten van het aandeel van de gehuwde vrouw in de actieve beroepsbevolking en verbetering van de kansen, die zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt hebben.
2. Verbetering van de inkomenspositie van de niet-buitenshuis werkende vrouw.

Vergroten van het aandeel van de gehuwde vrouw in de actieve beroepsbevolking en verbetering van de kansen op de arbeidsmarkt voor de gehuwde en de ongehuwde vrouw

Van 1960-1971 nam het aantal gehuwde vrouwen, dat buitenshuis werkt toe van 172.000 tot 483.000 3). Er is niet alleen sprake van een absolute toename, maar ook van een relatieve: in 1960 ging het om 6,6% van alle gehuwde vrouwen, in 1971 om 15,2%. Waarschijnlijk is de schatting van het CPB 4) dat in de periode 1963-1973 per jaar rekening moet worden gehouden met een accres van gemiddeld 11.000 manjaren aan de lage kant. Als we rekening houden met het feit, dat een groot deel der gehuwde vrouwen part-time werkt, lijkt een toename van gemiddeld 21.000 manjaren per jaar een juistere benadering, nl. $3/4(483000-172000)/11$. (N.b., ca. 50% van de gehuwde vrouwen heeft een full-time en ca. 50% een half-time baan; om het aantal full-time „vrouwjaren” te vinden, moet het aantal werkende vrouwen met de factor $3/4$ worden vermenigvuldigd). Uit de voetnoot bij de betreffende tabel van de *Werkgelegenheidsnota* blijkt, dat het CPB zelf ook rekening houdt met de mogelijkheid dat de toename van 11.000 manjaren aan de lage kant is.

Wat mogen wij voor de toekomst verwachten? In 1974 zijn twee onderzoeken gepubliceerd, waaruit blijkt, dat het aanbod van gehuwde vrouwen nog meer zal toenemen. Uit het onderzoek van het Nederlands Centrum voor Marketing Analyses en Sociaal-Wetenschappelijk onderzoek o.l.v. Drs. H. de Boer-d'Ancona 5) blijkt, dat binnen vijf jaar nog eens 325.000 vrouwen tussen 25 en 40 jaar toegang tot de arbeidsmarkt zullen vragen. Als we rekening houden met de wens van meer dan de helft van deze vrouwen part-time ingeschakeld te worden, zou het hier gaan om een toename van gemiddeld 48.750 manjaren per jaar, nl. $3/4(325000)/5$, dat is een toename van ca. 1% per jaar van de beroepsbevolking.

De verwachting dat rekening moet worden gehouden met een groter aanbod van gehuwde vrouwen wordt bevestigd door het onderzoek van het Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek (IPM) naar de „Maatschappelijke participatie van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid” 6). Van alle 775 ondervraagde moeders, die niet buitenshuis werken zou 57% het prettig vinden om buitenshuis te gaan werken, mits aan een aantal voorwaarden is voldaan, waardoor het mogelijk is het werk binnen en buiten het gezin te combineren. Het toekomstig arbeidsaanbod zou vooral komen van vrouwen van 25-35 jaar met één of twee kinderen met ULO of lager voortgezet vakonderwijs, woonachtig in de grote steden 7).

Dat juist in de komende jaren met een versterkt arbeidsaanbod rekening moet worden gehouden, is plausibel als men kijkt naar de spectaculaire vermindering van het aantal geboorten, vooral na de invoering van de pil in 1964. Per 1.000 vrouwen in de leeftijd van 15-44 jaar werden in 1959 104,8 kinderen geboren, in 1964 99,4, in 1973 69,0 kinderen. Uit het onderzoek van het IPM blijkt, dat de moeder nadat

het jongste kind naar de basisschool gaat, terugkeert naar de arbeidsmarkt. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van twee kinderen, waarvan de geboorten twee jaar uit elkaar liggen, betekent dat het zichtbaar worden van het pil-effect in de voor ons liggende jaren: vrouwen die in 1964 trouwden, kregen hun kinderen gemiddeld tussen 1965 en 1969 en zien hun jongste kind dus naar de basisschool gaan tussen 1973 en 1975.

Het is bekend, dat het deelnamepercentage van vrouwen in de actieve beroepsbevolking in de ons omringende EG-landen hoger is. Als het deelnemingspercentage van vrouwen in de actieve beroepsbevolking in Nederland in 1971 even groot zou zijn geweest als in Frankrijk, was onze beroepsbevolking 9,7% groter geweest. Vergelijking met Duitsland laat zien dat onze beroepsbevolking 11% groter zou zijn geweest bij een gelijke deelname van vrouwen in de actieve beroepsbevolking als in Duitsland 8).

Hoewel de inkomenspositie van de vrouw door grotere deelname aan het maatschappelijk arbeidsproces reeds op gang lijkt te komen, zijn er nog veel barrières te nemen en hebben zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen minder goede kansen op een behoorlijk arbeidsinkomen dan mannen. De *Interim-nota Inkomensbeleid* vermeldt als enig punt ter verbetering van de inkomenspositie van vrouwen, gelijk loon voor gelijkwaardige arbeid. Dat lijkt wat mager.

Primaire inkomensvorming

In de sfeer van de *primaire inkomensvorming* zou verbetering van de inkomenspositie kunnen worden bereikt door:

1. *Verbetering van het promotiebeleid*. Bij mijn weten is er in Nederland nog geen systematisch onderzoek verricht naar de promotiekansen van vrouwen. Een onderzoekje in 1973 door Gerard van Westerloo bij de gemeente Arnhem wees uit, dat van 50 jongens en meisjes, die na 1950 bij de gemeente-secretarie in dienst traden met een nagenoeg gelijke opleiding, de jongens gemiddeld 23 maanden en de meisjes 39 maanden moesten wachten voor ze twee rangen waren opgeklimmen. Dat het hier gaat om een probleem, dat in de gehele wereld speelt, blijkt uit een internationaal onderzoek. Uit een internationaal tijdsbestedingsonderzoek dat in de jaren zestig in 12 landen over de gehele wereld werd gehouden blijkt, dat overall ter wereld vrouwen een groter aandeel in het ongeschoolde werk hebben dan men op grond van haar opleidingsgraad zou verwachten 9). Positieve discriminatie, zoals door minister Pronk namens de Nederlandse regering bepleit op de Internationale Conferentie over Vrouwenemancipatie in Mexico, zou een oplossing kunnen zijn voor een beter promotiebeleid.

2. *Functiewaardering*. De *Interim-nota Inkomensbeleid* vermeldt op blz. 44 dat aan de Stichting van de Arbeid onlangs de vraag is voorgelegd of bij toepassing van functiewaardering sprake is van onderwaardering van „vuil” en „zwaar” werk. Ik zou daaraan willen toevoegen, dat bij

3) SER-advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces, 12 februari 1973, blz. 5.

4) *Nota inzake de werkgelegenheid*, Staatsdrukkerij, 1975, blz. 12.

5) *De rol van de vrouw in Nederland anno 1974*, Nederlands Centrum voor Marketing Analyses en Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek BV, blz. 40.

6) O.c., blz. VIII.1.

7) O.c., blz. V.8.

8) *Europa en de vrouw*, uitgave van de Commissie van de Europese Gemeenschappen, 1975, blz. 1.

9) De gegevens van *The use of time* o.l.v. A. Szalai (Mouton Den Haag), stelden mij in staat de correlatie te berekenen tussen enerzijds het aantal vrouwen met een lagere opleiding uitgedrukt in % van het aantal mannen met dezelfde opleiding en anderzijds het aantal vrouwen, dat ongeschoold werk doet in % van het aantal mannen, dat ongeschoold werk doet. Men zou een correlatiecoëfficiënt van 1 vinden als vrouwen met een bepaalde opleidingsgraad dezelfde kansen op geschoold werk hebben als mannen met dezelfde opleidingsgraad. De correlatie, die ik vond, was slechts 0,209.

toepassing van functiewaardering ook bekeken zou moeten worden of herwaardering van specifiek aan vrouwen toegedachte eigenschappen zoals: vingervlugheid, accuratesse, het kunnen meevoelen met anderen en daardoor in staat zijn anderen op te vangen, aanpassingsvermogen e.d., niet op zijn plaats zou zijn.

3. *De positie van part-timers* zou gelijk moeten worden gesteld aan die van full-timers, omdat de wens de werktijden zodanig te mogen kiezen dat combinatie van werk in en buiten het gezin mogelijk is, bovenaan het wenslijstje van alle moeders staat: 95% van alle moeders uit het IPM-onderzoek, die overwegen buitenshuis te gaan werken, noemen „gunstige werktijden” als gewenste voorziening. Ook part-timers zouden onder een cao dienen te vallen en een uurloonvergoeding te krijgen die gebaseerd is op de uurloonvergoeding van full-timers. Zij dienen op dezelfde gronden als full-timers voor een vaste aanstelling in aanmerking te komen. Bij onvrijwillig ontslag dient de part-timer recht te hebben op dezelfde werkloosheidsuitkeringen als de full-timer en deze uitkeringen niet te verliezen, omdat men niet full-time wil werken. Voor part-timers dienen dezelfde pensioenvoorzieningen te worden getroffen als voor full-timers. De overheid als werkgever zou het goede voorbeeld kunnen geven.

Secundaire inkomensvorming

In de sfeer van de *secundaire inkomensvorming* dient in de eerste plaats te worden gewezen op de volgende feiten.

1. *Afiredmogelijkheid in de inkomstenbelasting* voor kosten ter vervanging van moeder en huisvrouw. Op een studiedag van de Vereniging voor Belastingwetenschap werd de suggestie gedaan daarvoor een speciale afrekkost „gezinsverplichtingen” 10) te creëren. Dat de geringe netto-ontvangsten uit arbeid een barrière vormen om buitenshuis te gaan werken, moge blijken uit het feit dat in het IPM-onderzoek 66% van de buitenshuis werkende en 76% van de niet-buitenshuis werkende vrouwen dit punt als sterkste irritatiepunt noemen.

2. *Huishoudelijke dienstverlening* zou geheel onder het 4% tarief van de BTW dienen te vallen, omdat deze dienstverlening voor buitenshuis werkende vrouwen een eerste levensbehoefte vormt. Nu vallen de diensten van wasserijen, chemische reiniging, schoonmaakbedrijven, glazenwasser, vele kant-en-klaar-produkten onder het 16%-tarief.

3. *Sociale wetgeving*. In vele bepalingen in de sociale wetgeving vindt de gedachte, dat de inkomsten van gehuwde vrouwen niet essentieel voor het gezinsinkomen zijn, zijn weerslag. In werkelijkheid zal het uitgavenpatroon en de levenswijze van het gezin zijn afgestemd op het door man en vrouw gezamenlijk verdiende inkomen. Daarom zouden de volgende beperkingen in de sociale wetgeving dienen te verdwijnen.

- Ook voor de vrouwelijke niet-kostwinner een minimum-dagloon in de WW en een uitkering krachtens de WWV.
- In alle gevallen (en niet alleen als de vrouw als kostwinner wordt beschouwd) een uitkering krachtens de in voorbereiding zijnde Algemene Arbeidsongeschiktheidsverzekering.
- Een zelfstandig recht op AOW voor buitenshuis werkende vrouwen, ingaande op de dag dat zij 65 worden, indien zij ouder zijn dan de echtgenoten.
- De Bijstand die wordt verleend krachtens de Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers dient onder dezelfde voorwaarden aan de werkloze gehuwde vrouw als aan de werkloze gehuwde man te worden verstrekt. Thans wordt geen uitkering gegeven aan de afgestudeerde vrouw, die geen werk kan vinden met een nog studerende man, maar wél aan een afgestudeerde werkloze man, wiens vrouw nog studeert.
- Gescheiden vrouwen met kleine kinderen, die van de Bijstand leven, zou moeten worden toegestaan tijdens de periode van Bijstandsuitkering te studeren.

Tertiaire inkomensvorming

In de *tertiaire sfeer* zijn de volgende voorzieningen gewenst om de inkomenspositie van vrouwen te verbeteren.

1. *Verbetering van de opleiding van jonge meisjes, zowel kwantitatief als kwalitatief*. De opleiding van meisjes is zowel kwantitatief als kwalitatief minder dan die van jongens, hoewel een verbetering te bespeuren valt.

Tabel 1. Personen, die het volledig dagonderwijs verlieten in het jaar 1961 en 1971 (in %)

	1961		1971	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Met een opleiding op lager niveau (mavo, havo, vwo zonder diploma, lager beroepsonderwijs)	78	84	67	66
Met een middelbare opl. (middelb. beroepsonderwijs, vwo)	12	12	19	28
Met een hogere beroepsopleiding	7	4	8	5
Met een wetensch. opleiding	3	—	6	1
	100	100	100	100

Meisjes met een lagere opleiding hebben meestal huishouden en nijverheidsonderwijs gevolgd, vanwaar slechts doorstrooming naar enkele beroepen in de verzorgende sector mogelijk is. Dat vele volwassen vrouwen tegenwoordig avondscholen bevolken, algemeen vormende cursussen, zoals de VOS-cursussen in Noordholland of cursussen van de Landelijke Vereniging Vormingswerk Jonge Volwassenen bezoeken, bewijst dat veel vrouwen het gevoel hebben in een fuik te zijn gezwommen, waar ze alleen kunnen uitkomen door meer algemeen vormend onderwijs. De voorlichting aan meisjes dient te veranderen in die zin dat meer wordt gewezen op andere mogelijkheden dan het huishoudonderwijs.

2. *Meer herscholingsmogelijkheden*. De meeste moeders zullen een aantal jaren uit de arbeidsmarkt verdwijnen om zich geheel aan haar kinderen te wijden. Die periode zal, afhankelijk van het aantal kinderen en de tijd tussen de geboorten, 8 tot 20 jaar bedragen. Om vooral vrouwen van 35 jaar en ouder weer op de arbeidsmarkt in te schakelen, dienen er meer herscholingsmogelijkheden te komen voor deze categorie. Daar vrouwen, vaker dan mannen, een geringe vorming en opleiding hebben, pleit de Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk voor Volwassenen 11) in een zojuist verschenen rapport, voor andere dan de gebruikelijke diploma-eisen bij de tewerkstelling van vrouwen.

3. *Betere kinderopvang*. Gelijktrekking van school- en vakantietijden per regio van alle scholen, geen vrije uren en dagen binnen de officiële schooltijden van kleuter- en basisonderwijs; overblijfmogelijkheden op iedere school, doorbetaald verlof voor één der ouders bij ziekte van de kinderen, honorering van gezinnen die kinderen van buitenshuis werkende ouders opvangen buiten de schooltijden; gesubsidieerde kinderdagverblijven en peuterspeelzalen. Voor zover deze voorzieningen overheidsgelden vragen of sociale uitkeringen, kan financiering plaatsvinden uit de extra belastingopbrengsten en extra premie-ontvangsten, waar geen extra sociale uitkeringen tegenover staan, doordat meer gehuwde vrouwen buitenshuis gaan werken.

Macro-economische gevolgen van een groter arbeidsaanbod

Korte-termijneffect van toeneming van het arbeidsaanbod van vrouwen

De werkloosheid onder vrouwen is nog steeds minder groot

10) *Belastingheffing van de gehuwde vrouw*, geschrift nr. 138 van de Vereniging voor Belastingwetenschap, 1975, blz. 40.

11) *Beleid bevrijdt*, Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk voor Volwassenen, mei 1975, blz. 44.

dan onder mannen. Het laatste maandverslag van het Ministerie van Sociale Zaken vermeldt voor mannen een werkloosheid van 4,8% en voor vrouwen van 3,9% van de afhankelijke beroepsbevolking. Het arbeidsaanbod van vrouwen, zo blijkt uit het IPM-onderzoek, zal vooral komen van vrouwen met ULO of lager voortgezet vakonderwijs, woonachtig in de grote steden. Zij stellen zich voor te gaan werken in de administratieve sector, als verkoopster, te gaan helpen in het huishouden of als bejaardenhulp. Uit bijlage II van de *Werkgelegenheidsnota* blijkt, dat in Utrecht, Noord- en Zuid-Holland de vraag naar kantoor-, verplegend- en winkelpersoneel het aanbod overtreft, terwijl in bijna het gehele land de vraag naar vrouwelijk personeel dat met naald en draad kan omgaan, groter is dan het aanbod. De perspectieven lijken voor vrouwen op korte termijn dus niet zo slecht te zijn.

De sexescheiding in de arbeidsmarkt is zeer sterk: van de 29 beroepen, waarover de *Werkgelegenheidsnota* voor vrouwen gegevens verstrekt, blijken slechts 8 ook door mannen te worden uitgeoefend. Op korte termijn lijkt het grotere vrouwenaanbod dus weinig invloed te hebben op de werkloosheid onder mannen.

Lange-termijneffect van toeneming van het arbeidsaanbod van vrouwen

Het Interim-rapport van de Staatscommissie-Bevolkingsvraagstuk vermeldt op blz. 54: „de toeneming van het arbeidsaanbod van de gehuwde vrouw en de corresponderende invloed op de productie laat geen scherp omlinjende kwantitatieve uitspraken toe”. De Commissie-Bevolkingsvraagstuk verwacht een vermindering van de gemiddelde produktiviteitsstijging als gevolg van een stijging van de gemiddelde leeftijd van de beroepsbevolking en spreekt als haar vermoeden uit „dat de productiederving hierdoor ontstaan, zal kunnen worden opgevangen of overgecompenseerd door de verhoogde deelneming van de gehuwde vrouw”.

De Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales verwacht in haar publikatie: *Dat schort er aan!* van maart 1974, dat de gehuwde vrouwen nodig zullen zijn om het gat dat in de arbeidsmarkt valt doordat meisjes langer aan het onderwijs zullen gaan deelnemen en eerder trouwen. Het rapport vermeldt op blz. 9:

„Het wetenschappelijk bureau van de drie vakcentrales heeft zelfs berekend, dat er in ons land in 1980 zo'n 820.000 gehuwde vrouwen zouden moeten gaan werken, wanneer we de bovengenoemde participatiegraad (aandeel beroepsbevolking in de totale bevolking) op 36% willen houden. Dat is 7 à 8% meer dan de gehuwde vrouwen, die momenteel buitenshuis werken”.

Op lange termijn mogen we verwachten, dat de sexescheiding in de arbeidsmarkt wat minder sterk wordt, omdat fysieke kracht voor steeds minder beroepen van belang is en ook de mentaliteit ten opzichte van het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw aan het veranderen is. Voor zover er sprake blijft van een sexescheiding in de arbeidsmarkt zullen vrouwen zich waarschijnlijk vooral in de dienstensector aanbieden, waar de vraagelasticiteit naar arbeid vrij groot is, waarschijnlijk groter dan in de primaire en secundaire sector. Victor R. Fuchs vermeldt in *American Economic Review* van mei 1974 12), dat ondanks een toeneming van het aandeel van vrouwen in de blanke arbeidsmarkt in de Verenigde Staten (aantal werkzame vrouwen nam 20% meer toe dan aantal werkzame mannen) tussen 1959 en 1969 de vrouwenlonen 4,8% meer stegen dan de mannenlonen. Dit wijst op een grotere elasticiteit van de vraag naar vrouwenarbeid dan van de vraag naar mannenarbeid.

Stijging van de belasting- en premie-ontvangsten

Toeneming van het aanbod van gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt betekent een doorbreking van het gebruikelijke rolpatroon voor de betrokken vrouwen. Uit het onderzoek

van het IPM blijkt dat 66 à 69% van alle mannen en vrouwen meent, dat van de man wordt verwacht dat hij de huishoudelijke taken aan de vrouw overlaat. Ook in de toekomst verwacht 56% van de vrouwen, dat dit zo zal blijven. Dit brengt met zich mee, dat de gehuwde vrouw in de meeste gevallen een dubbele taak zal verrichten. Deze conclusie stemt overeen met de uitkomsten van het internationaal tijdsbestedingsonderzoek: zowel op de werkdagen als op vrije dagen hebben buitenshuis werkende vrouwen 20 tot 43% minder vrije tijd dan buitenshuis werkende mannen. Buitenshuis werkende vrouwen werken gemiddeld 1 à 2 uur per dag langer dan buitenshuis werkende mannen.

Tot dusver heeft de Nederlandse samenleving de buitenshuis werkende vrouw maar bitter weinig geholpen om deze dubbele taak te verlichten. Wel heeft de Nederlandse samenleving al dan niet dankbaar de extra inkomstenbelasting en extra premie-ontvangsten van de sociale verzekeringen, waar geen extra uitkeringen tegenover staan, geïncasseerd. Zolang de maatschappij de buitenshuis werkende vrouwen niet of onvoldoende tegemoet komt in de verlangens de dubbele taak te verlichten, lijkt het mij redelijk de extra belasting- en premie-opbrengsten, die dank zij de dubbele taak van buitenshuis werkende vrouwen wordt ontvangen, te bestemmen om deze wensen te honoreren.

Als per jaar zo'n kleine 50.000 gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt toetreden, betekent dit, uitgaande van het minimumloon in 1974, een extra belasting- en premie-ontvangst van f. 320.000.000 13). Nemen we aan dat deze vrouwen het modale loon zouden ontvangen, dan gaat het om een bedrag van f. 435.000.000 14) aan extra belasting- en premie-opbrengsten per jaar. Als we rekening houden met de toename van het aantal gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt van 1960-1971 van gemiddeld 21.000 per jaar, dan heeft de Nederlandse vrouw een aardige claim op de Nederlandse maatschappij om haar te helpen haar inkomenspositie te verbeteren.

Verbetering van de inkomenspositie van de niet-buitenshuis werkende vrouw

Primaire inkomensverdeling

Hoewel ook in Nederland het besef begint te groeien, dat niet alleen in een bedrijf, maar ook in een gezin, toegevoegde waarden ontstaan 15) heb ik geen uitspraken van Nederlandse economen gevonden, die zo ver gaan als die van bijv. Gary S. Becker van Columbia University in een artikel over de allocatie van tijd. Hij meent, dat we moeten komen tot „the full integration of so-called „productive” consumption

12) Victor R. Fuchs, Recent trends and long-run prospects for female earnings, *American Economic Review*, mei 1974, blz. 236.

13) Het minimumloon bedroeg f. 14.500, waarvan belast met IB ca. f. 12.000, dat levert op aan IB: f. 3.102
Sociale premies, waar geen extra uitkeringen tegenover staan:

AWBZ	2,65%	
AKW	1,9 %	
KBL	3,6 %	
ZFW	9,5 %	
AOW/AWW	6,1 % (schatting, hangt af van inkomen echtgenoot)	f. 3.444

23,75%
f. 6.546

48.750 x f. 6.546 = f. 319.117.500
14) Het modale loon bedroeg f. 19.500, waarvan belast met IB ca. f. 17.000, dat levert op aan IB f. 4.657

Sociale premies waar geen extra uitkeringen tegenover staan 21,95% (zie hierboven, maar extra opbrengst AOW/AWW is nu geschat op 4,3%) f. 4.280

f. 8.937

48.750 x f. 8.937 = f. 435.678.750.

15) J. Tinbergen, *De Economist*, nr. 6-1973, blz. 628.

into economic analysis" 16). Marc Nerlove van de Universiteit van Chicago meent: „that the household-decisionmaking process should be accommodated in a model of economic growth", omdat investeringen in „human capital" een, waarschijnlijk toenemend, aandeel vormen in de totale investeringen. De vorming van „human capital" vindt voor een belangrijk deel plaats in het gezin 17). „In recent years" zo merkt Gary Becker op, „economists increasingly recognise that a household is truly a small factory": it combines capital goods, raw materials and labour to feed, procreate and otherwise produce useful commodities" 16).

De kapitaalgoederen en grondstoffen, die in het gezin worden aangewend, worden in Nederland veelal gekocht met het inkomen van de man; de arbeid die in het gezin wordt aangewend is veelal die van de vrouw. Man en vrouw dragen dus bij in de kosten van het grootbrengen van een volgende generatie: de man in geld, de vrouw in natura. De gemeenschap komt het gezin wat betreft de geldkosten tegemoet in de vorm van kinderbijslag. De gemeenschap heeft nog weinig oog voor de draagkrachtvermindering die plaatsvindt omdat de moeder meestal haar life-time-inkomen steekt in het grootbrengen van haar kinderen. Zij beschikt slechts over koopkracht voor zover de man die haar geeft. De man heeft weliswaar krachtens art. 84 van het Burgerlijk Wetboek de verplichting zijn vrouw huishoudgeld te geven, maar art. 97 kent aan ieder der echtelieden het beheer en de beschikking toe over de goederen, die door deze echtgenoot worden ingebracht. De man heeft dus beheer en beschikking over zijn inkomen, behoudens de verplichting bij te dragen in de kosten van de huishouding.

Als in de *Nota Inkomensbeleid* wordt gesproken over een wet op de inkomensverdeling, die „openbaarheid van inkomens alsmede recht op informatie" moet regelen, dan lijkt mij een *informatieplicht* over inkomen en vermogen tussen de echtgenoten een punt, dat ook wel eens wettelijk geregeld zou mogen worden. Helaas bestaan er geen Nederlandse gegevens over de vraag in hoeverre echtgenoten op de hoogte zijn van elkaars inkomen.

Secundaire inkomensvorming

1. Erkenning van de draagkrachtvermindering van de moeder zou kunnen plaatsvinden door toekenning van een *verzorgingsloon*, zoals ik reeds eerder in dit blad bepleitte 18). Invoering van een verzorgingsloon is het meest dringend voor moeders met kleine kinderen, wier arbeidstaak in het gezin meer tijd in beslag neemt, dan de arbeidstaak van buitenshuis werkenden en die alleen daardoor al in de onmogelijkheid verkeren haar arbeidskracht op de arbeidsmarkt aan te bieden. Om de hoogte van het verzorgingsloon te bepalen is nodig:

- a. Een onderzoek naar de tijdsbesteding in het gezin, waarbij aandacht geschonken moet worden aan: 1. de beschikbaarheid/nuttigheid die van de moeder wordt verwacht doordat kinderen op onverwachte tijdstippen naar huis worden gestuurd of doordat kwitanties, aangetekende brieven, leveranciers op niet van tevoren aangekondigde tijdstippen arriveren en 2. het tijdsbeslag in verschillende levensfasen, dus gerelateerd aan aantal en leeftijd der kinderen.
- b. Een functiewaardering voor de verschillende werkzaamheden, die in het gezin worden verricht.

2. *Sociale verzekeringen*. Als de moeder tijdelijk of langdurig arbeidsongeschikt is, dient er een financiële basis te zijn om haar te vervangen. De lasten van haar ziekte en invaliditeit dienen niet op de schouders van enkelen te drukken. Daarom is het gewenst, dat ook degenen, die in hoofdzaak thuisarbeid verrichten onder de ziektewet en de nieuwe algemene arbeidsongeschiktheidswet vallen 17). Bij overlijden van de moeder dient de vader recht te hebben op een uitkering krachtens de AWW 20).

3. *Oudedagsvoorziening*. Thans heeft de gehuwde vrouw

geen zelfstandig recht op AOW. Haar man krijgt, als hij 65 is, een gehuwden-uitkering, hetgeen met zich meebrengt dat buitenshuis werkende vrouwen moeten doorwerken als zij 65 jaar zijn, wanneer haar leeftijd hoger ligt dan die van de man. Bij het doorlichten van 65 bedrijfspensioenfondsen moest ik constateren, dat bijna alle pensioenfondsen in 1971 de weduwe een kleiner pensioen geven dan de weduwnaar, variërend van 40 tot 70%. Bij het overlijden van zijn vrouw behoudt de weduwnaar echter het volle pensioen. Prof. Nouwen vraagt zich in zijn studie *Van weduwenverbranding tot weduwenpensioen* af:

„Nu we het tijdperk van de weduwenverbranding achter ons hebben, dringt de vraag zich op waarom het weduwenpensioen persé lager moet uitvallen dan het ouderdomspensioen" 21).

Het meest voor de hand liggende argument lijkt mij, dat als de man overlijdt de kosten van levensonderhoud voor één persoon wegvallen, terwijl als de vrouw overlijdt weliswaar haar kosten van levensonderhoud wegvallen, maar de weduwnaar huishoudelijke hulp moet gaan betalen. De conclusie moet luiden, dat de huisvrouw blijkbaar tot haar dood wordt verondersteld de huishouding te doen.

Tertiaire inkomensvorming

De beslissing van de minister van Onderwijs zijn goedkeuring te hechten aan de start van een brugklas voor moeders in Middenmeer is hopenlijk een keerpunt in de belangstelling voor en het gewicht dat wordt gehecht aan de opleiding van moeders. De ontwikkeling van de moeder is niet alleen van belang voor haar eigen ontplooiingskansen, maar tevens voor de ontplooiingsmogelijkheden van haar man en kinderen. Amerikaanse onderzoeken wijzen uit, dat de productiviteit van echtgenoot en kinderen toeneemt met de opleidingsgraad van de moeder 22). Het is daarom te hopen, dat vele van de beleidsadviezen die de Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk voor Volwassenen in haar rapport *Beleid bevrijdt* geeft over vorming, onderwijs en scholing van vrouwen worden opgevolgd.

Conclusie

In de *Interim-nota Inkomensbeleid* wordt aan de inkomenspositie van de vrouw alleen aandacht geschonken door het (als ik goed geteld heb) tot driemaal toe vermelden van de sinds 1 januari 1975 ingevoerde verplichting een gelijke beloning aan man en vrouw te betalen voor arbeid van gelijke waarde. Als men daaruit impliciet moet lezen, dat de regering van mening is, dat de inkomenspositie van de vrouw alleen kan worden verbeterd door arbeid buitenshuis, dan zou toch op zijn minst enige aandacht kunnen worden geschonken aan de problemen, die zowel de gehuwde als de ongehuwde vrouw op haar arbeidspad ontmoet. Dit zijn voor een groot deel andere problemen, dan die van de man.

16) G. S. Becker, A theory of the allocation of time, *The Economic Journal*, september 1965, blz. 494 en 496.

17) M. Nerlove, Household and economy: toward a new theory of population and economic growth, *Journal of political economy*, maart 1974, blz. 212.

18) Zie *ESB*, 11 april 1973.

19) M. Bruyn-Hundt, Volksverzekering arbeidsongeschiktheid, *ESB*, 22 mei 1974.

20) Advies strekkende tot verbetering van de sociaal-economische positie van weduwnaars met kinderen, Nederlandse Gezinsraad, april 1973.

21) Prof. Mr. L. J. M. Nouwen, *Van weduwenverbranding tot weduwenpensioen*, Nationale Nederlanden Levensverzekering Mij NV, 1975.

22) Lee Benham, Benefits of women's education within marriage, *Economics of the family*, University of Chicago Press, 1974, blz. 375. Arleen Leibowitz, Home investments in children, *Economics of the family*, blz. 432.

De elasticiteit van de lognormale vraagfunctie

PROF. DR. W. J. VAN DE WOESTIJNE

In *ESB* van 25 juni 1975 geeft Dr. J. H. C. Lisman het verloop van de elasticiteit $\epsilon = \frac{dy}{y} \cdot \frac{dx}{x}$ voor een aantal *gebruikelijke* vergelijkingen weer. De elasticiteit ϵ is de *verhouding* tussen de *relatieve* verandering van y , $\frac{dy}{y}$, en de *veroorzakende* relatieve verandering van x , $\frac{dx}{x}$. Met uitzondering van vergelijkingen van het type $y = ax^n$ is de elasticiteit steeds variabel. De door economen vaak impliciet aangenomen veronderstelling dat de prijselasticiteit van de vraag als constante mag worden beschouwd, is dan ook twijfelachtig.

De functie $y = ax^n$ is namelijk als vorm van de vraagfunctie onbruikbaar, omdat ze geen marktverzadiging kent. Marktverzadiging eist immers dat de prijselasticiteit bij voortgezette prijsdaling tot nul nadert.

Lisman geeft in zijn artikel niet het verloop van de elasticiteit bij de lognormale verdeling. Dit is m.i. terecht, omdat van deze verdeling niet kan worden gezegd dat zij veel wordt gebruikt. In feite zijn evenwel tal van verzamelingen met zogenaamde „scheve” verdelingen met lognormale frequentieverdelingen te benaderen.

Op grond hiervan zou men verwachten, dat de lognormale verdeling vrij veel in de praktijk wordt toegepast. Ook uit theoretisch oogpunt heeft de lognormale verdeling een belangrijk voordeel. Zij is namelijk een van de weinige verdelingen die rationeel kan worden gefundeerd, terwijl haar vorm niet slechts empirisch is te vinden (vgl. stelling XI bij de dissertatie van Somermeyer).

Lisman geeft het verloop van de elasticiteit van de lognormale vraagfunctie niet omdat hij niet kon beschikken over een praktische tabellering van de lognormale verdeling. Dit niet (gemakkelijk) beschikbaar zijn, verklaart ook waarom deze functie zo weinig in de praktijk wordt gebruikt. Ten behoeve van verschillende onderzoeken heeft de Wiskundige Dienst van de TH-Delft op mijn verzoek een praktische tabellering, incl. het verloop van de elasticiteit, vervaardigd.

Uitgangspunt is de *waardering in geld*, die door een groot aantal vragers maximaal wordt toegekend aan iedere eenheid van een groot aantal exemplaren van een bepaald goed.

Aangenomen wordt, dat op ieder van die waarderungen zodanige subjectieve en objectieve factoren van invloed zijn, dat voldaan wordt aan de voorwaarden voor de lognormale verdeling.

Tegen een bepaalde prijs worden die exemplaren gekocht, waarvan de waardering in geld gelijk is aan of hoger is dan hun prijs. Het verband tussen prijs en gevraagde hoeveelheid (de vraagfunctie), is dan de cumulatieve (geïntegreerde) verdelingsfunctie van de lognormale verdeling.

Als *eenheid van hoeveelheid* is bij de tabellering die hoeveelheid van het desbetreffende goed genomen, waarbij de markt juist verzadigd is. Deze is gedefinieerd als die hoeveelheid die niet meer toeneemt als de prijs lager wordt gesteld. Bij een willekeurige prijs is de gevraagde hoeveelheid dan een percentage van de gevraagde hoeveelheid bij marktverzadiging. Als *eenheid van prijs* werd de prijs genomen waarbij de markt voor 50% verzadigd is. Om praktische redenen werd als *laagste prijs* genomen die prijs, waarbij de markt voor 99% verzadigd is en als *hoogste prijs* de prijs waarbij de markt slechts voor één procent verzadigd is.

Het is te hopen, dat de definitieve nota hieraan meer aandacht zal schenken.

Zelfs als zou de regering door maatregelen, zoals door mij beschreven, vrouwen meer kansen bieden haar inkomenspositie te verbeteren door buitenshuis te gaan werken, dan moet ik erop wijzen, dat de inkomensongelijkheid van de gezinsinkomens daardoor zal worden vergroot. Zowel uit het Centrum-onderzoek als uit het IPM-onderzoek, als ook uit het onderzoek van Fuchs in de Verenigde Staten blijkt, dat wanneer meer gehuwde vrouwen buitenshuis zullen gaan werken, dit vooral de vrouwen met een goede opleiding zijn. Daardoor zullen juist de hogere gezinsinkomens nog hoger worden, omdat vrouwen met een goede opleiding veelal getrouwd zijn met mannen met een goede opleiding.

Wat betreft de bestaande inkomensongelijkheid moet worden opgemerkt, dat de welvaartsverschillen tussen vrouwen groter zijn dan blijkt uit de in de *Interim-nota Inkomensbeleid* gepresenteerde cijfers. Gegeven een bepaalde gezinsgrootte, moet de vrouw van een man met een laag inkomen harder werken dan de vrouw van een man met een hoog inkomen, omdat zij zich minder huishoudelijke

dienstverlening kan permitteren. Als de regering meent, zoals zij op blz. 7 van de *Interim-nota* stelt, dat zij „als aanvaardbaar beschouwt compenserende inkomensverschillen, dat zijn verschillen, die hun oorzaak vinden in de offers waarmee het inkomen wordt verworven of in de offers waarmee de inkomensverwerving gepaard gaat”, dan moet worden gesteld, dat vrouwen van weinig verdienende mannen niet gecompenseerd, maar gedecompenseerd worden voor hun grotere inspanning. Bij de beoordeling van de welvaartspositie van de gehuwde vrouw mag aan dit aspect niet worden voorbijgegaan. Naar mijn smaak zou dit kunnen geschieden door het invoeren van een verzorgingsloon. Daarmee wordt de inkomenspositie van de hardstwerkende thuiswerkers verbeterd, omdat daardoor nivellering van de geldinkomens van de gezinnen wordt bereikt, zoals ik eerder aantoonde (18).

Meer buitenshuis werken en beloning voor arbeid in het gezin zijn de beleidslijnen, die kunnen leiden tot een rechtvaardiger inkomensverdeling voor de grootste minderheid.

M. Bruyn-Hundt

Bij onvervangbare goederen, die in een dringende behoefte voorzien, zoals zout, zal de prijs bij een aanbod van slechts 1% van de hoeveelheid waarbij de markt verzadigd is, zeer hoog zijn. Bij gemakkelijk vervangbare goederen is de verhouding tussen de hoogste en de laagste prijs veel kleiner.

De verhouding tussen de hoogste en de laagste prijs is een maat van de spreiding van de waarderingen in geld voor het desbetreffende goed. Wij noemen deze verhouding de *prijs-range*. Indien deze prijs-range 400 is, dan is de prijs bij 50% marktverzadiging 1; bij 1% marktverzadiging 20 en bij 99% marktverzadiging 0,05.

Bij een goed met een prijs-range van 16 is de hoogste prijs 4 en de laagste prijs 0,25.

Aangezien de economische eigenschappen van een functie afhangen van de spreiding in de geldwaarderingen, was het gewenst voor een vrij groot aantal verschillende spreidingen — variërend van R 1,5 tot R 100.000 de tabellering uit te voeren. Deze tabellen zijn namelijk niet alleen op *vraagfuncties* van toepassing.

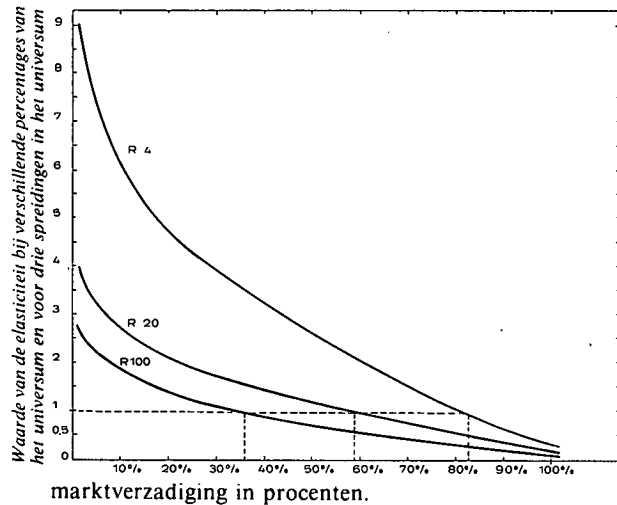
Wij geven hier het verband tussen de elasticiteit ($-\epsilon$) en de marktverzadiging van drie cumulatieve lognormale verdelingen bij prijs-ranges van 4, 20 en 100.

Wij hebben redenen om aan te nemen, dat voor *vraagfuncties* een range van 4 klein en van 100 groot is. Waarschijnlijk geeft R 20 een globaal beeld van veel voorkomende vraagfuncties.

Wij komen tot de volgende stellingen.

1. De vraagelasticiteit is een variabele. Zij is afhankelijk van de spreiding in de waarderingen en de mate van marktverzadiging.
2. Als de vraagfunctie lognormaal is dan is de elasticiteit over een groot deel van die functie evenredig met het niet-verzadigde deel van de markt.
3. Er is geen reden om aan te nemen dat uit de vorm van de vraagfunctie, lognormaal of niet lognormaal, volgt dat de

Verband tussen ϵ en de marktverzadiging van lognormale functies

waargenomen elasticiteit van consumptiegoederen veelal in de buurt van circa -1 , tussen $-0,8$ en $-1,2$ zou moeten liggen.

4. Als wij toch dikwijls een elasticiteit van circa -1 waarnemen dan moet dit niet uit de vraag, maar uit de structuur van de aanbodverhoudingen worden verklaard.
5. Blijkbaar werken er dan aan de aanbodzijde factoren, waardoor het aanbod zodanig wordt uitgebreid of ingekrompen, dat een bepaalde elasticiteit optreedt. Nader onderzoek naar die aanbodstructuren is dus gewenst.

W. J. van de Woestijne

10 de rijksoverheid vraagt

wetenschappelijk medewerker (mnl./vrl.)

voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
t.b.v. de Stafafdeling Onderzoek en Planning, Stafbureau Bevordering, Doelmatigheid
en Deskundigheid

Taak: adviseren en assisteren van beleidsafdelingen bij de ontwikkeling en uitvoering van een beleid gericht op de bevordering van de doelmatigheid in werksoorten in de sfeer van maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw; de werkzaamheden betreffen o.m. uitvoering van studies, deelnemen aan overleg binnen en buiten het departement en voorbereiden en begeleiden van praktijkprojecten (w.o. organisatieonderzoek), welke door het departement worden gesubsidieerd.

Vereist: voltooide universitaire opleiding, b.v.k. in de bedrijfseconomie, bedrijfs sociologie, bedrijfskunde of organisatiesociologie; b.v.k. praktijkervaring op het terrein van de doelmatigheidsproblematiek.

Standplaats: Rijswijk.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 4307,- per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 5-2771/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

Het salaris is exclusief 7,8% vakantie-uitkering.

Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de groei (I)

DRS. B. DE VRIES

In ESB van 13 augustus jl. heeft Prof. Dr. H. Hoefnagels S. J. een boeiend artikel geschreven over „Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de economische groei”. Zijn conclusie luidt dat: „De werkloosheidsbestrijding die binnen het bestaande maatschappelijk bestel mogelijk is, geen perspectief biedt”. Wat nodig is, is „niets meer maar ook niets minder dan dat de maatschappij op de één of andere manier het maatschappelijk kapitaal onder haar controle brengt. Het streven naar winst en kapitaalrendement zullen ondergeschikt moeten worden gemaakt aan de door de gemeenschap op het algemeen maatschappelijk belang gerichte economie”. Dat een dergelijke opvatting door een maatschappij-kritische socioloog wordt verdedigd, is op zich zelf niet verrassend, maar nog geen reden om haar niet serieus te nemen. Dit is des te meer het geval omdat het betoog, waaruit deze conclusie wordt getrokken, in vele opzichten naar mijn mening een goed beeld geeft van de problematiek waarmee de westerse wereld thans te kampen heeft. Het artikel van Hoefnagels zou daarom zeer goed kunnen dienen als een inleiding tot een discussie in dit blad over de vraag of een fundamentele verandering van ons economisch stelsel inderdaad noodzakelijk of wenselijk is voor een lange-termijnoplossing van de werkloosheid.

Economie: leer van de alternatieven?

Von Mises heeft de economie eens gedefinieerd als de leer van de alternatieven. Maar als het gaat om de werkloosheidsbestrijding komen de economen niet met een reeks alternatieven, maar bieden zij volgens Hoefnagels maar één remedie aan: herstel van de bedrijvigheid. „Men blijft denken aan werkloosheidsbestrijding op basis van economische groei”. „Om werkgelegenheid te verzekeren schijnen we eindeloos te moeten doorgaan met het opvoeren van produktie en consumptie”. En dat, „terwijl men toch weet dat er met het oog op de toekomst aan die groei iets gedaan moet worden”. Als de zaken inderdaad zo liggen is het begrijpelijk dat sociologen — en niet alleen zij — het gevoel krijgen dat onze sociaal-economische vraagstukken te belangrijk zijn om aan engdenkende fantasievolle economische modellenbouwers over te laten 1).

Het komt mij echter voor dat Hoefnagels door het zo voor te stellen aan enkele belangrijke aspecten van het probleem voorbijgaat. In de eerste plaats is er het verschil tussen korte- en lange-termijnmaatregelen. Wat de korte termijn betreft: de politieke verhoudin-

gen in ons land liggen zodanig dat er op dit moment geen meerderheid is te vinden voor het tot stand brengen van de fundamentele maatschappijveranderingen die volgens Hoefnagels nodig zouden zijn. Dat kunnen we constateren zonder in te gaan op de vraag of die veranderingen ook inderdaad nodig zijn. Voor de korte termijn geldt dan ook dat het alternatief van Hoefnagels (nog) niet realiseerbaar is. Vanuit dat gegeven zou ook Hoefnagels tot de conclusie kunnen komen dat op korte termijn slechts enig soelaas is te bieden door herstel van de bedrijvigheid, d.w.z. het streven naar volledige bezetting van de beschikbare arbeidsplaatsen. Het gaat daarbij primair om het wegwerken van een stuk onderbezetting, het weer volledig gebruiken van de *beschikbare* productiecapaciteit, niet om het creëren van *nieuwe* productiecapaciteit. Wel kan echter worden gesteld dat het wegwerken van onderbezetting een stimulans kan gaan vormen voor investeringen in nieuwe productiecapaciteit, vooral wanneer het proces gepaard gaat met een verbetering van de rentabiliteit van het bedrijfsleven. Herstel van de bedrijvigheid kan en zal daarom na verloop van tijd inderdaad leiden tot voortzetting van de groei,

niet alleen van de produktie, als gevolg van het verdwijnen van onderbezetting, maar ook van de capaciteit.

Dat het groeiproces, voor zover dat het gevolg is van korte-termijnmaatregelen gericht op herstel van de bedrijvigheid, spaak moet lopen omdat het zou stuiten op de grenzen van de groei vermag ik niet in te zien. In ieder geval zie ik geen technische grenzen in de zin dat de voorziening met grondstoffen, energie en dergelijke reeds in de eerstkomende jaren onmogelijk zou zijn. Op wat langere termijn zullen we echter met het actueel worden van deze grenzen wel rekening moeten houden. Maar betekent dat dat we van de groei af moeten? Hoefnagels suggereert het. Zijn betoog komt echter in wezen neer op een pleidooi voor een sterk selectieve groeipolitiek. De gedachte dat het lange-termijnbeleid zal moeten worden gericht op een veel meer selectieve vorm van economische groei is echter ook onder economen niet nieuw. De kernvraag is dan ook naar mijn gevoel niet of het werkgelegenheidsvraagstuk kan worden opgelost door economische groei, maar of de gewenste ombuiging van het groeiproces kan worden gerealiseerd zonder fundamentele ingrepen in onze economische orde. Zelfs als het antwoord op deze vraag bevestigend zou zijn, blijft overigens de vraag of het in een andere economische orde allemaal niet veel plezieriger zou kunnen.

De grenzen aan de groei

Ook Hoefnagels denkt kennelijk als het gaat om de grenzen aan de groei niet in de eerste plaats aan knelpunten met betrekking tot de grondstoffenvoorziening en dergelijke, maar veel meer aan afzetcrises in belangrijke be-

1) Hiermee wil ik niet zeggen dat ruimdenkende, fantasierijke economen geen behoefte aan een inbreng vanuit andere maatschappijwetenschappen zouden hebben. Het is dan echter wel belangrijk dat men meer moeite doet om elkaars taal te verstaan.

drijfstukken. Daarop wijzen ten minste zijn opmerkingen over de weinig rooskleurige groeivoorzichten van de automobilindustrie en de vliegtuigbouw, welke niet zouden kunnen worden gecompenseerd door extra groei in de lichte industrie. We zouden daarom „naar een niet meer op groei gebaseerde oplossing van het werkgelegenheidsvraagstuk” moeten zoeken. Uit deze formulering blijkt dat Hoefnagels een nogal eng groeibegrip hanteert: economische groei is voor hem hetzelfde als industriële groei. Die enge interpretatie maakt het hem ook mogelijk de bepleite groei van de collectieve sector niet als een vorm van economische groei te kwalificeren. Daarmee wordt het keuzevraagstuk waarvoor we staan echter min of meer onder de tafel gewerkt, hetgeen echter in de gedachten-gang van Hoefnagels niet zo erg is omdat we in feite geen keus hebben.

De redenering is als volgt. De perspectieven voor een verdere groei van de afzet en productie van de industrie zijn niet erg gunstig. De industrie heeft het weliswaar in het verleden mogelijk gemaakt het materiële levenspeil tot ongekende hoogte op te voeren, maar we zijn nu op een punt gekomen dat in de behoefte aan materiële goederen op toereikende wijze is voorzien. We kunnen niet eindeloos doorgaan met „het produceren en aan de man brengen van steeds zinlozer technische „gags””.

Na bevrediging van de materiële behoeften kunnen echter andere behoeften aan bod komen, die vooral de kwaliteit van het bestaan verbeteren. Daarom moeten we het geen ramp vinden dat er in de industrie als gevolg van de technische vooruitgang steeds meer arbeidsplaatsen verloren gaan. In de collectieve sector is nog ruimte genoeg om de vrijkomende arbeidskrachten in te zetten voor „direct op menselijk welzijn gerichte voorzieningen”. Om dit te kunnen realiseren is het nodig dat een kleiner wordend aantal mensen, werkzaam in het bedrijfsleven, opkomt voor een groter aantal mensen in de non-profit-sector. De consequentie daarvan is dat er geen ruimte meer zal zijn voor jaarlijkse loonsverhogingen. Dat vereist een mentaliteitsverandering: men zal het belang voor het welvaren moeten gaan waarderen van dingen als een betere opvang van bejaarden, uitbreiding van mogelijkheden tot vorming, verbetering van wat voor de kwaliteit van het bestaan nodig is.

De gewenste omschakeling betekent echter ook dat bedrijven niet kunnen rekenen op lastenverlichting en verbetering van de rentabiliteit. Daardoor worden echter de grenzen van het economisch mogelijk binnen ons stelsel volgens Hoefnagels overschreden. Vandaar de door hem bepleite en in de aanvang van dit artikel reeds vermelde noodzaak van fundamentele wijzigingen in onze economische orde.

Enkele kanttekeningen bij de analyse

In het voorgaande is de analyse van Hoefnagels nogal uitvoerig weergegeven om het plaatsen van kanttekeningen te vergemakkelijken. Hebben we inderdaad geen keus? Dat hangt af van ons antwoord op verschillende impliciet of expliciet door Hoefnagels gestelde vragen.

In de eerste plaats is er de vraag of de industrie werkelijk aan de grenzen van haar expansiemogelijkheden is gekomen, zonder te vervallen in de productie van steeds zinlozer technische „gags”. Aan die vraag zitten twee kanten, namelijk de behoeftenkant en de produktiekant. Wat de behoeftenkant betreft gaat het erom of we inderdaad kunnen stellen dat er sprake is van een toereikende voorziening met materiële goederen, of dat er na een stuk nivellering bij de huidige productiecapaciteit van een dergelijke situatie sprake zou zijn. Het antwoord op die vraag moet naar mijn mening noodzakelijkerwijs erg subjectief zijn. Je zou zelfs kunnen zeggen dat er iets elitairs zit in de opvatting, dat we nu maar eens moeten ophouden met het streven naar nog meer materiële welvaart. Wat de produktiekant betreft gaat het vooral om de vraag of het gezien de nadelige gevolgen voor het milieu, het gevaar van uitputting van grondstoffenvoorraden en de ontwikkelingsmogelijkheden van de derde wereld nog wel verantwoord is de productie en het verbruik van materiële goederen in het Westen steeds verder op te voeren. Maar als er om deze reden moet worden geremd, zal dat selectief moeten geschieden. Wat we nodig hebben is dan geen ongenueanceerde anti-industrie-politiek, maar een selectieve groeipolitiek die gericht is op het afremmen van sommige sectoren en wellicht het stimuleren van andere sectoren.

De tweede vraag die bij het artikel van Hoefnagels rijst is of uitbreiding van de collectieve sector het enige alternatief is voor een stagnatie van de industrie. De collectieve sector is de non-profit-sector; het kenmerk daarvan is dat de beschikbaar gestelde voorzieningen gratis zijn. Hoefnagels maakt zelfs een onderscheid tussen „tegen betaling verkrijgbare goederen en diensten” en „direct op menselijk welzijn gerichte voorzieningen, die kosteloos ter beschikking staan”. Maar is het wel zo zeker dat arbeid die in de industrie vrijkomt het best kan worden aangewend voor het beschikbaar stellen van zaken waarvoor de mensen niets behoeven te betalen? Houdt dát nu niet werkelijk het gevaar in dat voorzieningen worden opgedrongen waar geen werkelijke behoefte aan is? Uiteraard gaat het hierbij niet om urgente voorzieningen ten behoeve van bevolkingsgroepen die zelf niet in staat zijn de kosten van deze voorzieningen te dragen. De door

Hoefnagels met name genoemde bevolkingsgroepen zijn daar een voorbeeld van. Maar het gaat mij wat ver om het inzetten van arbeidskrachten, die in de industrie overcompleet zijn geworden, voor het gratis beschikbaar stellen van collectieve goederen tot een algemeen principe te verheffen. Voor zover mogelijk lijkt het mij wenselijk door het vaststellen van tarieven te controleren of de beschikbaar gestelde voorzieningen werkelijk door de afnemers worden ge waardeerd. Stagnatie van de industrie behoeft dan ook naar mijn mening niet tot een grootscheepse overheveling naar de collectieve sector te leiden. Ook een sterke groei van de op particuliere leest geschoeide dienstensector is een mogelijkheid. Voor het stimuleren van die groei kunnen echter wel overheidsmaatregelen, inclusief subsidiëring nodig zijn.

Een derde kanttekening betreft de vraag of met de door Hoefnagels noodzakelijk geachte verschuiving inderdaad de grenzen van het economisch mogelijke binnen ons stelsel worden overschreden. Waarom zou het bedrijfsleven niet in staat zijn de last te dragen van een collectieve sector die beslag legt op zeg 60% van het nationale inkomen en wel van een collectieve sector die beslag legt op 40% van het nationale inkomen? Ik zie dat niet zo erg, mits we ons realiseren — en Hoefnagels realiseert zich dat wel — dat de koek maar één keer kan worden verdeeld. Als de produktiviteitsstijging in het bedrijfsleven doorgaat en de werknemers genoeg nemen met een gelijkblijvend reëel loonpeil, dan kan de vrijkomende ruimte volledig worden benut voor een voortgaande groei van de collectieve sector. De lastenverzwaring — als die al nodig is — kan zo zwaar worden aangezet dat de groei van de productiecapaciteit van de nog goed renderende ondernemingen wordt teniet gedaan door het verlies aan productiecapaciteit in marginale ondernemingen die van het toneel verdwijnen. De vraag is naar mijn mening niet of het zo kan, maar of we het zo willen!

Problemen van een selectieve groeipolitiek

De stelligheid waarmee Hoefnagels poneert dat we een radicaal andere oriëntatie van het groeiproces nodig hebben, zou ik niet voor mijn rekening willen nemen; een pleidooi voor een selectieve groeipolitiek wel. Het vereist echter naar mijn mening nog heel wat studie om tot een verantwoord oordeel te komen over de vraag in welke sectoren de ontwikkeling meer of minder drastisch moet worden afgeremd en in welke andere sectoren stimulering van het groeiproces gewenst is.

Ondanks de uit het voorgaande voortvloeiende onzekerheden kan ik

echter wel zover met Hoefnagels mee-gaan dat het ook mij waarschijnlijk lijkt dat er bepaalde veranderingen in de structuur van de produktie en werkgelegenheid moeten worden aangebracht. In sommige sectoren zal de groei van de arbeidsproductiviteit sneller gaan dan de groei van de produktie en afzet. Daar zullen per saldo arbeidsplaatsen verloren gaan. Een evenwichtige ontwikkeling vereist dat de in deze sectoren vrijkomende arbeid kan worden ingezet in andere sectoren waar de „produktie” sterker stijgt dan de arbeidsproductiviteit. Ik heb begrepen dat Hoefnagels het met deze benadering eens is. Hij vindt het immers een bewijs van bewustzijnsverruiming als men arbeid in stand wil houden die technisch overbodig is geworden.

Op zich zelf is een dergelijk omschakelingsproces niet nieuw. Het is vergelijkbaar met de omschakeling van een agrarische naar een industriële economie. Het probleem waar we nu voor staan betreft wellicht de omschakeling van een industriële economie naar een economie waarin de dienstensector en de collectieve sector domineren. Maar dat proces is al aan de gang, zoals Hoefnagels zelf met cijfers heeft geïllustreerd. Wat al te gemakkelijk suggereert hij daarbij dat de pijn, waarmee dit proces voor bepaalde bevolkingsgroepen gepaard gaat, voortvloeit uit ons economisch stelsel. Ik zal dat illustreren aan de hand van de meer concrete problemen die zich bij het omschakelingsproces voordoen.

Bij een snel proces van omschakeling — en daarvoor pleit Hoefnagels — krijgen we in de eerste plaats het probleem dat vraag naar en aanbod van arbeid niet meer op elkaar aansluiten. Om bij de voorbeelden van Hoefnagels te blijven: er komen werknemers in de auto- en vliegtuigindustrie vrij en we hebben jeugdwerkers en bejaardenverzorgers nodig. Het gaat mij wat ver om de daarmee samenhangende problematiek op de rekening van een bepaald economisch stelsel te schrijven. Kunnen we meer tijd voor het aanpassingsproces nemen dan krijgt de structuur van het arbeidsaanbod gelegenheid om zich via het proces van toetreding tot en uittreding uit de beroepsbevolking aan te passen aan veranderingen in de structuur van de vraag. Wanneer jonge mensen zich bij de keuze van een schoolopleiding en beroep in belangrijke mate laten leiden door de werkgelegenheidsperspectieven is er reden om aan te nemen dat veel pijn kan worden vermeden. Hoe meer tijd we hebben des te soepeler kan het omschakelingsproces zich dus voltrekken.

Uit de cijfers over het afgelopen decennium blijkt dat de werkgelegenheid in de industrie al duidelijk aan het teruglopen is. Waar het dus op aankomt is dat de overheid een beleid voert dat gericht is op het stimuleren van de groei

van de dienstensector en van de collectieve sector. Dat betekent onder meer dat de overheid een wijziging in de structuur van de vraag zal moeten bevorderen, in die zin dat de consument een groter deel van zijn inkomen in laatstgenoemde sectoren gaat besteden. Het kunstmatig duur maken van „ongewenste” industrieproducten en het kunstmatig goedkoop maken van bepaalde diensten kan daartoe een instrument zijn. Dit kan via het manipuleren van de tarieven van de indirecte belastingen en van de subsidies worden bereikt. Gelukt het desondanks niet om in deze sectoren voldoende nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen, dan kan het ook gewenst zijn maatregelen te treffen die erop zijn gericht het tempo waarin in de industrie arbeidsplaatsen verloren gaan te matigen.

Een belangrijke voorwaarde voor het slagen van een dergelijk beleid is dat de werknemers in de industrie niet de hele produktiviteitsstijging, die daar optreedt, opeisen in de vorm van reële loonsverhogingen. Men moet als het ware bereid zijn een stuk produktiviteitsstijging te laten zitten voor de overheid die daar dan beslag op kan leggen om de groei van andere sectoren te stimuleren. We moesten eens gaan inzien dat het niet waar is dat alles wat de werknemers laten zitten automatisch in de zakken van de kapitalisten terechtkomt. Dat komt neer op een motie van wantrouwen tegen de minister van Financiën die niet in staat of bereid zou zijn door het leggen van zwaardere lasten op het bedrijfsleven een groter deel van die potentiële winst naar zich toe te halen.

Kan het niet beter in een andere economische orde?

In een economische orde welke gebaseerd is op ondernemingswijze produktie komen de hierboven vermelde problemen op een tamelijk harde wijze aan de oppervlakte. Inkrimping van werkgelegenheid in bepaalde sectoren komt tot uitdrukking in bedrijfssluitingen, reorganisaties e.d., waarbij grotere groepen werknemers werkloos worden zonder dat er zekerheid bestaat dat er direct vervangende werkgelegenheid voor hen is. Dat is een rechtstreeks uitvloeisel van het gedecentraliseerde karakter van die economische orde. Decentralisatie van de beslissingsbevoegdheden op economisch terrein heeft als logisch verlengstuk dat de beslissingen ook voor eigen rekening en verantwoording worden genomen. Bedrijven moeten er in dit stelsel wel naar streven om ten minste quitte te spelen en zo mogelijk winst te maken. Dat zou ook het geval zijn wanneer er sprake was van arbeiderszelfbestuur in de ondernemingen. Het enige geval waarin het niet geldt is dat waarin de bedrijven hun tekorten kunnen laten aanzuiveren door de overheid. Het lijkt mij echter nogal

voor de hand liggend dat de overheid die verplichting alleen op zich zal willen nemen wanneer zij tegelijkertijd een forse greep krijgt op het beleid. We krijgen dan een centraal geleide economie waarin de ruimte voor inspraak door werknemers drastisch wordt beperkt doordat de beslissing over de „maatschappelijk rendabele investeringen, die geen kapitaalwinst opleveren”, alleen op centraal niveau kunnen worden genomen.

In een dergelijk systeem is het niet uitgesloten dat veranderingen in de structuur van de produktie minder snel zullen leiden tot het afstoten van grotere groepen werknemers zonder dat er voor hen vervangende werkgelegenheid is. Het is waarschijnlijk dat de overheid ernaar zal streven deze mensen op de een of andere manier aan het werk te houden tot er iets anders voor hen is gevonden. Het omschakelingsproces zal dan met minder open, maar met meer verborgen werkloosheid gepaard gaan. Dat zo'n systeem een stuk inefficiency in de hand werkt is een zaak waarover we ons bij het huidige hoge welvaartspeil wellicht niet al te veel zorgen behoeven te maken.

De overgang naar een centraal geleide economie is echter een hele stap. Het is bovendien een stap die Hoefnagels niet wenst te doen. Hij pleit in zijn artikel dan ook niet voor een centraal geleide economie, maar voor een derde weg, die zou moeten leiden tot een „door de gemeenschap op het algemeen belang gerichte economie”. In het onder zijn leiding door een collectief van gelijken geschreven boek *De toekomst staat op het spel* zou aan deze vage gedachte blijkens voetnoot 14 concrete inhoud worden gegeven. Wie zich door deze kapitalistische truc f. 24,50 armer laat maken, komt echter enigszins bedrogen uit. Niet omdat het boek niet het lezen waard zou zijn, maar omdat de belofte niet wordt waargemaakt. De taak om concrete inhoud aan de toekomstige maatschappijstructuur te geven wordt namelijk in dit boek doorgeschoven naar een nog op te richten „Raad voor democratische planning en plannende democratie”. Het lezenswaardige zit ook hier vaak vooral in de realistische analyse van de moeilijkheden welke uit het belangenpluralisme in onze maatschappij voortvloeien als het gaat om de oplossing van grote problemen. Als dat belangenpluralisme niet kan worden doorbroken c.q. overwonnen, lopen we volgens het collectief onherroepelijk vast. Waartoe die doorbraak c.q. overwinning zal leiden, blijft echter in het vage. Het streven naar individuele belangenbehartiging moet worden vervangen door het algemene menselijke belang. We moeten toe naar een volk, dat door werkelijke „maatschap” verbonden is. Dat vereist een ommekeer zowel in het persoonlijke als in het maatschappelijke leven. Daarna

Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de groei (II)

DRS. R. J. VAN LEEUWEN*

a. Prof. Hoefnagels plaatst de huidige en nog komende werkgelegenheidsproblematiek in een ruim historisch kader. Vanuit de ontwikkeling in de produktiekrachten, eerst in de landbouw en nu in de industrie, veronderstelt hij dat de toename van die produktiekrachten geleid heeft tot een huidig niveau van materiële goederenvoorziening dat met veel minder dan de voorhanden zijnde beroepsbevolking (in het Westen) kan worden voortgebracht. Hij verwacht dat verdere groei niet zal kunnen plaatsvinden, enerzijds omdat deze onze toekomst in gevaar zal brengen (vanwege de milieuproblematiek) en anderzijds ziet hij de stagnerende afzet als symptoom van marktverzadiging (auto- en vliegtuigindustrie, huishoudelijke apparatuur) in plaats van als een tijdelijk en conjunctureel vraagniveau.

Zijn oplossing voor het werkgelegenheidsprobleem in een lange-termijnperspectief bestaat uit het inzetten van de — niet meer voor materiële produktie noodzakelijke — arbeidskrachten bij de uitbreiding van directe collectieve welzijnsvoorzieningen (bejaardenwerk, vorming, samenlevingsopbouw). De (loon)-

kosten van deze groep niet-materiële produktieven dient te worden betaald uit de overheveling van de door produktiviteitsverhoging verkregen inkomsten in de industrie inclusief de commerciële dienstensector. Daar dienen de betrokkenen af te zien van loon- en winststijging. Dit kan slechts bereikt worden d.m.v. een wijziging in onze produktieverhoudingen (eigendomsverhoudingen) en een mentaliteitswijziging.

b. Zijn analyse van de ontwikkeling van de produktiekrachten kan in grote lijnen worden onderschreven. Ook de conclusie dat de produktieverhoudingen niet meer overeenstemmen met de ontwikkeling van de produktiekrachten als oorzaak van het ontbreken van oplossingen van de werkloosheidsproblematiek zal waarschijnlijk door velen worden gedeeld. De oplossing die Hoefnagels voorstelt is in feite een optie voor een specifieke vorm van collectief welzijn. Die optie is, mijns inziens, eenzijdig en biedt ook geen perspectief op de weg waarlangs zij bereikbaar is.

c. Het tot stilstand komen van de huidige groepipatronen dient niet te impliceren dat het niveau en patroon van materiële voorzieningen en commerciële dienstverlening slechts aangevuld dienen te worden met collectieve immateriële welzijnsvoorzieningen. Juist in de industriële sector en de bedrijfsmatige dienstensector is er voor de grootste groep werknemers nog nauwelijks sprake van voldoende materiële voorzieningen. Ook voor vele kleine zelfstandigen met een minder dan een minimuminkomen geldt dit, evenals voor vele bejaarden die uit de hier vermelde bevolkingsgroepen voortkomen. Juist daar ontbreken veelal (goede) auto's; goede, voldoende ruime woningen met sanitaire voorzieningen en centrale verwarming; voldoende vakantietijd, kwaliteitsmeubilair en boeken. Terwijl vaak ten behoeve van deze zaken of voor middelbare studies van de kinderen op uitgaven aan voeding bezuinigd moet worden.

En m.i. te hoog beloningsniveau van het management (in het bedrijfsleven gedeeltelijk samenvallend met eigenaren), delen van de landbouw en grote

delen van de enorm dure non-profitsector doen de hierboven genoemde tekorten nog eens extra uitkomen. De vrij grote groep hoge inkomenstrekkers kunnen zich een leefpatroon permitteren dat gekenmerkt wordt door een hoog niveau van materiële consumptie en dienstverlening, die zich vooral realiseert in de vorm van individuele privéconsumptie. Dit zijn juist de winstgevende, op een markt verhandelbare goederen waarop het bedrijfsleven maar al te graag haar produktie richt. Het van deze inkomensgroepen uitgaande „gewenste” niveau en patroon van consumptie blijft de richting bepalen voor de lagere inkomenstrekkers I). In dit consumptiepakket zitten veel elementen waarvan massale bevrediging nauwelijks haalbaar moet worden geacht, zoals:

- veel eigendom en gebruik van grond: tuinen, woonoppervlak, parkeer-ruimte, autowegen;
- veel energieverbruik: centrale verwarming in grote woningen, kantoorruimte met airconditioning, veel benzine voor auto's en vliegtuigen;
- relatief veel dierlijk voedsel.

Dit niet bereikbare aspiratiepatroon en -niveau leiden tot maatschappelijke tegenstellingen die enerzijds loonisen en anderzijds prijsstijgingen en ten dele belastingverhogingen oproepen.

d. Een ander gelijkwaardiger en deels meer collectieve manier van voorziening in veel materiële behoeften kan pas leiden tot een doorbreking van de huidige doodlopende ontwikkeling. Te denken valt aan een beter openbaar vervoer, betere bibliotheken enz., maar vooral inperking van hogere inkomens waardoor gelijkwaardiger (niet gelijkvormiger) wonen kan worden afgedwongen en energieverspilling wordt vermeden. De ombuiging van het voorzieningspatroon in de bovengeschetste zin, gekoppeld aan een inkomensverdelingspolitiek, past duidelijk in de lijn van de vakbeweging en biedt van daaruit een perspectief naar loonmatiging zoals nodig in een traag groeiende of groeiende economie. Daarmee is echter nog niets gezegd over de wijze waarop de uit produktiviteitsstijging vrijkomende (of reeds vrijgekomen) arbeid op positieve wijze kan worden benut.

e. Als in bovengeschetste zin waarborgen bestaan voor grotere gelijkwaardigheid met betrekking tot het materiële voorzieningsniveau dan zal bij de vakbeweging en een bredere massa werknemers ook de bereidheid bestaan

* Wetenschappelijk medewerker Algemene Economie Juridische Faculteit aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

1) Zie in dit verband A. van der Zwan: Inkomensnivellering, preadviezen voor de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde 1973, blz. 160 e.c.

zal het „volk” pas echt in staat zijn de leiding te controleren. Niettemin zal de regering moeten optreden „als de instantie, die de onbestemde en nog niet gearticuleerde wil van de samenlevende mensen maakt tot een tot handelen bewakende, duidelijk gearticuleerde wil”.

Ik besef dat ik met deze betrekkelijk willekeurige greep van citaten het boek van het collectief niet voldoende tot zijn recht laat komen. Niettemin neem ik aan dat ook Hoefnagels zal beseffen dat de „concrete” vulling van zijn gedachten bij trouwe lezers van „Heer Bommel en de wind der verandering” achterdocht oproept. Zij hebben immers kunnen constateren, dat Kadde niet mals is voor haar gelijken. Ik waar- schuw maar even!

B. de Vries

productiviteitsstijging niet onmiddellijk om te zetten in looneisen c.q. loonstijgingen voor de resterende productieve werknemers. Dan kan de vrijkomende arbeidstijd direct ten goede komen aan de werknemers zelf. De vaak inspannende, onaangename, zware en geestdodende arbeid in de productie-afdelingen zou per werknemer aanzienlijk kunnen worden teruggebracht, terwijl er geen werknemers dienen af te vloeien. Invoering van een werkelijk functionerend systeem van bedrijfsraden en arbeiderscontrole is een tweede mogelijkheid van direct gebruik door de werknemers in de productiesector van de vrijkomende arbeidstijd. Deze tijd is dan beschikbaar voor informatieverzameling en -verwerking en voor het bezoeken van vergaderingen als tijdrovende bezigheden die nu eenmaal noodzakelijk zijn bij zinvolle participatie in de besluitvorming.

Het benutten van de arbeidskracht voor productie ten behoeve van ontwikkelingslanden is een bijkomende mogelijkheid om de overvloed aan arbeid te benutten. Daarbij moet dan wel de bereidheid tot het afzien van verhoging van een voorzieningenniveau aanwezig zijn zoals die door Hoefnagels wordt voorgesteld in de vorm van bijvoorbeeld de non-profit-dienstverlening. Ook zal productie voor ontwikkelingslanden milieuvriendelijk moeten zijn en dienen te passen in onze ruimtelijke ordening.

f. Het streven naar een eerlijke verdeling van het beschikbare werk, werkelijke medezeggenschap in het bedrijfsleven en internationale solidariteit met de allerarmsten past duidelijk in het doelstellingenpakket van de vakbeweging, indien men de vakbeweging een ruime taak toeschrijft in het richting geven aan de maatschappelijke ontwikkelingen en haar erkent als vertegenwoordiger van de grootste belangengroep in onze samenleving. Dan biedt een oplossing, zoals hier geschetst, van het werkloosheidsvraagstuk bij een vertragende groei mijns inziens meer perspectief dan de idee van Hoefnagels.

R. J. van Leeuwen

Naschrift

Met de reacties, die mijn beschouwingen hebben uitgelokt, ben ik niet ontevreden. Daarmee is de discussie op gang gebracht, zoals ik dat met mijn artikel beoogde. Bovendien wordt daarin getracht om, met mij meedenkende, verder te komen dan ik gekomen was. In dit nawoord wil ik dan ook vooral de bijdrage onderstrepen, die beide stukken leveren voor het voortzetten van de discussie. Ik zal echter eerst proberen een aantal misverstanden uit de weg te ruimen, waartoe mijn artikel blijkbaar aanleiding geeft.

1. De noodzaak, waar Drs. R. J. van Leeuwen wijst, om, in de lijn van de vakbeweging, een gelijkmatiger verdeling van de welvaart te verwelijken, heb ik weliswaar slechts in een tussenzin onderstreept, maar dat betekent niet, dat dit voor mij een bijkomstige zaak is. Ik heb elders daarover mijn mening duidelijk geformuleerd — de plaats noem ik niet om niet nog een keer van kapitalistische trucs te worden beschuldigd!

2. Ik ontken evenmin de noodzaak om te komen tot werkelijke medezeggenschap en zinvolle participatie in de besluitvorming. Deze zaken liggen voor mij vervat in de formulering: „Het streven naar winst en kapitaalrendement zullen ondergeschikt gemaakt moeten worden aan de door de gemeenschap op het algemeen belang gerichte economie”. Wel betwijfel ik of deze zaken te verwelijken zijn, zolang ons productiestelsel niet door fundamentele solidariteit wordt gedragen, en wordt beheerst door de noodzaak om rendement voor privé-kapitaal te verzekeren. Als er verschil is tussen mijn ideeën en die van de vakbeweging — waarvan ik actief lid ben — is dat hoogstens, dat volgens mij de vakbeweging nog niet radicaal genoeg streeft naar fundamentele maatschappijhervorming; daarvan heb ik overigens als vast medewerker van *Ruim Zicht* regelmatig blijk gegeven.

3. De zojuist aangehaalde zinsnede brengt mij op een misverstand, dat ik bij Drs. B. de Vries gewekt heb. De verwijzing naar een werk, waarvoor ik geen verdere sluikreclame wil maken, heeft blijkbaar de verwachting gewekt, dat daarin het verlossende woord te vinden zou zijn. Het ging er mij echter om, de lezer de mogelijkheid te geven zich te vergewissen, dat de uitdrukking „een door de gemeenschap op het algemeen belang gerichte economie” geen lege formule is, maar de samenvatting van een heel complex van gedachten over hervormingen, die zich over alle terreinen zullen moeten uitstrekken en waarvan wel duidelijk is in welke richting zij moeten gaan, maar nog niet welke concrete vorm zij zullen moeten krijgen. Ik hoopte bovendien dat door kennismaking met dit werk misverstanden als de onder punt 1 en 2 genoemde vermeden konden worden.

Van de punten, waarin Van Leeuwen en De Vries een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van een adequatere probleemstelling, wil ik de volgende onderstrepen.

1. In mijn beschouwingen heb ik vooral duidelijk willen maken, dat bij de aanpak van onze problemen de lange-termijnproblematiek niet uit het oog mag worden verloren. Het is goed dat erop wordt gewezen, dat de gedaante, die de problemen op korte termijn aannemen, eveneens in het oog

moet worden gehouden. De aandacht, die de toekomst eist, mag niet leiden tot het tegendeel van de heden gebruikelijke uitsluitende aandacht voor de problemen van de dag. Met exclusieve aandacht voor de toekomstproblematiek, die niet vraagt wat er vandaag moet gebeuren, komen wij ook niet verder.

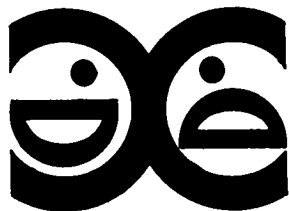
2. Ik heb, zo moet erkend worden, te eenzijdig heil gezocht in de collectieve non-profit-sector. Het is goed dat er wordt gewezen op de mogelijkheden, die verruiming van de „betalende dienstensector”, benutting van meer arbeidskracht ten behoeve van het ontwikkelingsvraagstuk en terugbrenging van de noodzaak van weinig menswaardige arbeid bieden — het laatste bedoelde ik overigens met de „humanisering” van het arbeidsproces, waarop in voetnoot 8 werd gedeut.

3. De hypothese, dat wij de grenzen van de groei wel eens bereikt zouden kunnen hebben, is in het artikel praktisch tot een zekerheid gemaakt. Het is van belang, dat er wordt gewezen op het belang van de vraag, hoeveel tijd ons nog rest voordat de grenzen van de groei er inderdaad zijn. Al blijft staan, dat wij niet meer mogen rekenen op ongelimiteerde voortzetting van de ons vertrouwde groei, wij zullen moeten zien hoe de eventueel nog beschikbare tijd kan worden benut.

4. Terecht wordt opgemerkt, dat ik een eng groeibegrip hanteer. Daarvan ben ik mij bewust geweest. Ik wist echter geen betere terminologie om mij verstaanbaar te maken. Dat kan aan mijn gebrekkige kennis van de economische wetenschap liggen. Mocht dit echter niet het geval zijn, dan blijkt hier hoezeer de begrippen, waarmee de economie werkt, aan een herziening toe zijn.

5. Ofschoon het mij onwaarschijnlijk lijkt dat met selectieve groeipolitiek alleen onze problemen kunnen worden opgelost, moet ik toch het belang erkennen, dat aan de mogelijkheden, die deze biedt herinnerd wordt. Bij het uitzetten van een strategie, die de problemen van de dag in het perspectief van de lange-termijnproblematiek tracht aan te pakken, zal beslist in deze richting moeten worden gedacht.

6. Van groot belang is ook de aandacht, die gevraagd wordt voor het probleem van de aansluiting van vraag en aanbod van arbeid. Deze zaak mag inderdaad niet in het denken over de werkgelegenheidsproblematiek vergeten worden. Ik heb daarover overigens in verband met het samengaan van werkloosheid en het aantrekken van gastarbeiders drie jaar geleden al gedachten ontwikkeld, die verder gaan dan die van De Vries. In *Ruim Zicht* heb ik de stelling verdedigd, die ik ook nu nog houdt: recht op onderwijs en beroepsuitoefening moeten worden „ontkoppeld” — recht op onderwijs heeft iedereen, welk beroep hij ook zal uitoefenen; de opleiding, die men heeft genoten, geeft

Bejaardenbeleid

DRS. T. VAN DER GRINTEN

Het bejaardenbeleid van de overheid, in de betekenis van een samenhangend geheel van beleidsmaatregelen dat betrekking heeft op de oudere bevolking, is in Nederland voor het eerst geformuleerd in de Nota Bejaardenbeleid 1970 1). Daarin was de aandacht in hoofdzaak gericht op de meest kwetsbare groep van bejaarden die aangepaste huisvesting, medische zorg en hulpverlening behoeft. In de in juni verschenen Nota Bejaardenbeleid 1975 2) wordt de aandacht nadrukkelijk verbreed tot de gehele bejaarde bevolking. Het uitgangspunt van het kabinetsbeleid, zoals dat werd geformuleerd in de regeringsverklaring — het terugdringen van de bestaande ongelijkheid in inkomen, bezit, macht en kennis — is ook tot uitgangspunt van deze bejaardennota gekozen: de integratie van de bejaarde in het maatschappelijke leven is het centrale uitgangspunt voor de nota; het is in feite een grondig discussiestuk.

Deze twee nota's zijn een weerspiegeling van de toenemende claim die er op de rijksoverheid wordt gelegd om voor de maatschappelijke problemen van en met bejaarden oplossingen te vinden en een actief beleid te voeren. De overheid was uiteraard al eerder dan 1970 op dit terrein actief, nl. vanaf het moment dat bejaarden als categorie een maatschappelijk probleem begonnen te vormen. Dit was toen hun aantal absoluut en procentueel begon te stijgen, terwijl ze, min of meer gelijktijdig, werden onderworpen aan een proces van maatschappelijke isolering als gevolg van veranderingen in de produktie, het gezin en de verschraving van het openbare leven.

Demografische ontwikkeling

In Nederland waren er rond 1900 ongeveer 300.000 mensen van 65 jaar en ouder, m.a.w. 6% van de totale bevolking. Eind 1972 waren deze cijfers resp. 1.400.000 en 10,4% en de CBS-

schattingen voor het jaar 2000 zijn resp. 1.500.000 en ca. 12% 3). Met name de spectaculaire terugval in de kleuter- en zuigelingensterfte is van invloed geweest op de stijgende levenskansen vanaf de geboorte en de verhoging van de gemiddelde leeftijd van de totale bevol-

omgekeerd geen recht op een daarmee corresponderende beroepsuitoefening.

Eigenlijk zie ik maar een fundamenteel verschilpunt naar voren komen. Het betreft de vraag, of de thans geboden werkgelegenheidspolitiek binnen ons economisch stelsel nog mogelijk is. Tegenover mijn stellig negatieve antwoord stelt De Vries de vraag, waarom het bedrijfsleven niet in staat zou zijn de steeds verder toenemende lasten van de collectieve sector te dragen. Beter dan te gaan bekvechten wie op dit punt gelijk heeft, lijkt het mij een bijdrage tot verdere discussie te leveren door te wijzen op de moeilijkheden, waarmee De Vries moet zien klaar te komen. Impliceert zijn centraal geleide groeipolitiek

niet, dat er van de regulerende werking van het winstbeginsel weinig overblijft? Is daarbij wel te vermijden, dat het overheidsingrijpen een steeds grotere omvang krijgt? Loopt deze gedachten-gang niet op de conclusie uit, dat wij slechts de keuze hebben tussen: ofwel vasthouden aan gedecentraliseerde beslissingsbevoegdheid, die onze problemen onoplosbaar maakt, ofwel een centraal geleide economie, waarin op de duur het gehele maatschappelijke leven aan de leiding van een oppermachtig overheidsapparaat onderworpen zal zijn?

H. Hoefnagels S. J.

(Discussie gesloten, red.)

king. Binnen de betrekkelijk inelastische levensgrenzen — zeg tussen 0 en 90 jaar — dringen meer mensen door tot de oudere leeftijdsklassen 4).

De primaire demografische oorzaak voor een toenemend percentage ouderen in de totale populatie is echter het afnemend geboortecijfer; de jongere leeftijdscategorieën worden hierdoor minder aangevuld. Deze afnemende vervanging zet zich ook door binnen de oudere bevolkingscategorieën: in het totaal van de Nederlandse bevolking boven de 50 jaar wordt het aandeel van de 65-jarigen en ouder voortdurend groter; in deze laatste categorie treedt hetzelfde verschijnsel op, wat een stijgend aandeel van de hoogbejaarden tot gevolg heeft 5). De toenemende „vergrijzing van de bevolking” betekent dan ook niet dat de mensen steeds ouder worden, maar dat het relatieve aandeel ouderen in de totale bevolking groeit.

Voorzieningen voor bejaarden

In de voorzienings sfeer werd aangesloten bij deze demografische ontwikkeling en het proces van maatschappelijke uitstoting. De uitstoting werd gekanaliseerd en er werd getracht de gevolgen voor betrokkenen en samenleving op te vangen 6). Dit komt tot uiting in de veelheid van specifieke bejaardenvoorzieningen die tot stand zijn gekomen: pensioenvoorzieningen en aparte bejaardenverzekeringen, bejaardentehuizen en bejaardenwoningen, verpleegtehuizen en geriatrische inrichtingen, bejaardenpaspoort, dienstcentra voor bejaarden waarin al of niet voorzieningen als club- en sociëteitswerk gecoördineerd worden, thuis-

1) *Nota Bejaardenbeleid 1970*, Zitting 1970-1971, Stuk 10 934.

2) *Nota Bejaardenbeleid 1975*, Zitting 1974-1975, Stuk 13 463.

3) *Statistisch zakboek 1974*, blz. 17.

4) F. A. C. de Mast e.a., *Atlas van de oudere wordende Nederlandse bevolking*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1972, blz. 12.

5) O.c., blz. 15 en blz. 17.

6) G. Tielens, *Oud zit fout*, Ambo, Bilthoven, 1974.

bezorgde maaltijden, bewegingstherapie, voetverzorging, vrijwillige of betaalde burenhulp, verpleegkundige thuishulp, leetuurvoorziening, vormingswerk enz.

In de ontwikkeling van dit bonte patroon lijken twee „dominanten” te kunnen worden aangewezen, namelijk de verzorgingstehuizen voor bejaarden en de financiële regelingen voor de opvang van inkomstenderving na pensionering. Hun dominantie wordt onderstreept door het feit dat de overheidsbemoediging op deze twee terreinen zich reeds in een vroeg stadium uitstrekte tot het treffen van wettelijke maatregelen.

Ik wil nu aan het eerste terrein aandacht besteden.

Verzorgingstehuizen

Na de tweede wereldoorlog werden in Nederland de problemen van en met bejaarden primair als huisvestingsproblemen tegemoet getreden. Daarbij werd o.a. de woningnood als motief aangegeven om de bouw van tehuizen voor bejaarden te stimuleren, waardoor woningen vrij konden komen voor grotere gezinnen. Dit standaardaanbod van tehuizen sloot echter maar ten dele aan bij een situatie waarin waarschijnlijk een gedifferentieerder pakket van voorzieningen nodig was. Toch bleef de aanvraag voor opname aanzienlijk, in ieder geval groter dan de opnamecapaciteit. Als belangrijke oorzaak kan achteraf worden genoemd dat o.a. door het ontbreken van adequate voorzieningen in de wijk — het z.g. „open bejaardenwerk” — de bejaarden zich vanuit een zekerstellingsmotief op de wachtlijsten lieten plaatsen: „als er wat gebeurt wil ik van opvang verzekerd zijn”. De wachtlijsten die zodoende ontstonden, werden niet zelden als indicatoren voor de behoefte aan verzorgingstehuizen gezien. Een en ander leidde ertoe dat, vergeleken met de ons omringende landen, een grote expansie plaatsvond van deze soort voorziening.

Ontwikkelde deze activiteiten zich hoofdzakelijk vanuit het particuliere initiatief, de realisering werd mogelijk gemaakt door een overheidsbeleid dat financiële faciliteiten verleende in het kader van de Wederopbouwwet en de Woningwet. In ruil voor deze geldelijke tegemoetkoming werden een aantal bouwtechnische eisen gesteld. Het feit dat in de eerste plaats aan huisvesting werd gedacht, betekende zodoende dat „de bejaardenzorg” in het kader van een (woning)-bouwbeleid, en onder verantwoordelijkheid van de voorloper van

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, van de grond kwam. In 1964, met de inwerkingtreding van de Wet op de Bejaardenoorden, kwam dit beleid mede in de sfeer van Maatschappelijk Werk, en later CRM, terecht. Een kwalitatief nieuw aspect in de wettelijke bemoediging met bejaardenzorg werd daarmee ingevoerd doordat naast de bouwtechnische regelen een aantal eisen op het terrein van de geboden verzorging werden gesteld. Andere elementen zoals het opnamebeleid, vestigingsbeleid en prijzenbeleid werden verder uitgewerkt door middel van een ingrijpende wijziging van de Wet op de Bejaardenoorden in 1972.

**Deze rubriek wordt verzorgd door het
Sociologisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam**

De sterke verankering van de voorzieningensoort „verzorgingstehuizen” in wettelijke maatregelen, organisatorische en financiële faciliteiten betekende echter niet dat de overheid deze voorziening volledig in haar greep had. Er bleek namelijk een onverwachte mogelijkheid van financiering via de Algemene Bijstands Wet te zijn, een functie die deze wet op meer terreinen van de hulpverlening heeft. De kosten van verblijf in het verzorgingstehuis liepen dermate hoog op, dat de overgrote meerderheid van de betrokken bejaarden ze niet meer konden opbrengen uit eigen middelen. Ze moesten daardoor een beroep doen op de Algemene Bijstands Wet. In 1975 bedroegen de geschatte totale bijstandsuitgaven f. 2,5 mrd., daarvan ging f. 1 mrd. naar de verzorgingstehuizen 7). Was deze noodzaak van terugval op de Algemene Bijstands Wet voor veel bejaarden een pijnlijke affaire, voor de overheid betekende deze indirecte financiering van de voorziening via de Algemene Bijstands Wet — indirect, omdat het om een individuele uitkering gaat — dat er voorzie-

ningen tot stand konden komen die niet gewild of gepland waren.

Slot

De hiervoor aangestipte punten van het uiteraard veel uitgebreidere terrein van bejaardenzorg en bejaardenbeleid, geven aanleiding tot de volgende afsluitende opmerkingen.

● In de hulpverlening voor bejaarden lijkt de erfenis van het „huisvestingsprincipe” nog steeds een belangrijke rol te spelen. Het ontbreken van een krachtige sector „open bejaardenwerk” kan een belemmering zijn voor de uitbouw van een evenwichtig pakket voorzieningen op het terrein van de hulpverlening, huisvesting, verzorging en verpleging, dat inspeelt op de consequenties van een toenemend percentage (hoog)bejaarden.

● De beleidscondities zijn niet optimaal, wat niet alleen tot uiting komt in de wijze van financiering, maar ook in het feit dat talloze instanties en organen de uitvoering en concrete planning van bejaardenvoorzieningen behartigen. Dit schept vooral coördinatieproblemen tussen de verschillende voorzieningen en maakt het ook uitermate gecompliceerd om genuanceerd te anticiperen op de grenzen aan de kwantitatieve uitbouw van het totale voorzieningenpakket door de beperkte macro-economische ruimte.

De creativiteit die nodig is geldt a fortiori de optie van de *Bejaardennota 1975* om te komen tot gelijkwaardigheid en integratie van de bejaarden in het maatschappelijke leven. Het is jammer dat de prijs voor deze brede aanpak in de nota, het ontbreken van voorstellen tot concrete beleidsmaatregelen blijkt te zijn.

T. van der Grinten

7) Memorie van Toelichting bij de begroting 1975 van CRM, hoofdstuk XVI, blz. 67.

Met „ESB” een beter economisch-politiek inzicht

Boeken nieuws

Dr. A. van der Meiden: Ethiek en reclame. De hofnar van Koning Klant. Bilthoven, 1970, 112 blz., f. 15; **Dr. A. van der Meiden: Mensen winnen. Een verkenning van de relatie tussen ethiek, propaganda en apostolaat.** Proefschrift Meerkerk, 1972, 274 blz., f. 18; **Dr. A. van der Meiden: Reclame en ethiek. Hoe leren we de reclame mores?** Leiden, 1975, 142 blz., f. 24,50.

In de moderne maatschappij treden steeds meer specialismen op. Ook worden steeds meer specialismen met elkaar in contact gebracht. Ethiek is een oud specialisme. Reclame is betrekkelijk jong. Het leggen van de relatie tussen ethiek en reclame is nog jonger. In Nederland is in boekvorm pas goed vijf jaar aandacht aan deze relatie gewijd; nu gebeurt het echter dan ook goed. Wel wijdde een reclame-handboek als dat van Van Baarle en Zeylstra er een hoofdstuk aan, maar Anne van der Meiden is de man die dit ontmoetingsgebied centraal stelt in zijn geschriften. Hij heeft het publiciteitsvak in de praktijk geleerd: o.a. als PR-man van het vormingsinstituut Kerk en Wereld. Op middelbare leeftijd heeft hij theologie gestudeerd en is in dat vak gepromoveerd op bovengenoemd proefschrift, dat diep ingaat op de ethisch-theologische kanten van de communicatie. Het boek toont duidelijk de overeenkomst tussen de vakken, die maatschappelijk mijlen ver van elkaar staan. De prediker die het Evangelie brengt en de reclameman die een commerciële boodschap overbrengt. Eerder dan zijn proefschrift kwam zijn boek *Ethiek en reclame* uit en nu dan *Reclame en ethiek*. En dat alles naast zijn andere publicistische arbeid o.a. *De zwarte-Kousenkerk* en samen met Ben van Kaam: *De dominee gaat voorbij; familiealbum van driekwart eeuw protestants leven in Nederland*. Daarmede bewijst Van der Meiden bij de tijd te blijven op dit gebied.

In *Ethiek en reclame* stond de reclame al centraal, hoezeer de titel ook anders suggereerde. Schrijver stelde toen nog alleen maar enige penetrante vragen aan de reclamewereld en deed een beroep op haar verantwoordelijkheid in een hedonistische maatschappij. De ondertitel van het boek duidt op de overeenkomst tussen de nar en de reclame die beiden koppelaar, entertainer en onthuller zijn. De klant is koning en de reclame de nar.

Reclame en ethiek behandelt hetzelfde onderwerp; nu wil de schrijver dat de reclameman zich laat vormen in ethiek en in sociale verantwoordelijkheid. Codes hebben eigenlijk geen zin

omdat ze juist stimuleren tot jacht in het randgebied dat zij overlaten. Het gaat om de persoonlijke houding van de reclamemaker tegenover zijn werk en de relatie die hij van daaruit met zijn opdrachtgever kan opbouwen (1975, blz. 81). Inmiddels geeft de auteur een boeiend beeld van de historie van de morele codes in de reclame, beginnende in 1660 (sic) met een bedriegelijke advertentie voor tandpasta in de Engelse pers, via de Nederlandse regelen van het advertentiewezen (die wel meer aandacht hadden mogen hebben, gezien hun fundamentele belang voor de Nederlandse reclame) en de vele huidige raden en voorschriften, tot op de in voorbereiding zijnde wetgeving inzake het verbod op misleidende reclame. Hier gaat het dus om de goede Boodschap.

Mensen winnen is een boek dat de Blijde Boodschap centraal stelt, en wel zeer fundamenteel. Volgens Van der Meiden is de vleeswording van God in zijn Zoon de communicatie van God naar de mensen. De prediking van dit evangelie kan het best geschieden volgens de methoden van de marketing. De markt van het evangelie bestaat in de behoefte van de mens aan o.a. uitredding. Dit alles wordt breed uitgewerkt, theologisch, missiologisch, propagandistisch en ethisch. Het geloof is volgens hem inderdaad over te brengen. Het christelijke „skandalon” staat dit niet in de weg, net zo min als in de reclame het „snob-appeal”. Een ver doorgevoerde vergelijking, die menigeen vreemd zal aandoen.

Met al z'n sympathie voor het marketingvak trekt Van der Meiden gelukkig ook enkele duidelijke grenzen. Zo ver afschuwt hij de theorie van de grote Amerikaanse reclame-psycholoog Ernest Dichter als zouden de onderontwikkelde gebieden tot economische verheffing kunnen worden gebracht door de mensen de begeerte, de zogenaamde constructieve ontevredenheid, bij te brengen; een instelling, waaraan Amerika zijn economische groei zou hebben gehad. Van der Meiden geeft in algemene zin aan waar de ethische grenzen voor reclame liggen namelijk, de authenticiteit van de boodschap, de vrijheid van de in

geding zijnde partijen en de verantwoordelijkheid tegenover publiek en maatschappij.

Je vraagt je bij Van der Meiden steeds af, of hij nu meer ethicus of meer reclameman is. Hij weet veel van de reclame; je krijgt de indruk meer van de theorie dan van de praktijk. Het reclame-onderzoek komt er maar bekaaid bij hem af. In het boekje van 1975 noemt hij wel de Dagmar-methode, maar de Fishbein-aanpak niet. Als je namelijk mensen voor een geloof wilt winnen en je wijdt een heel hoofdstuk aan de theorie van de acceptatie van de boodschap, dan geeft Van der Meiden maar enkele verwijzingen naar onderzoekvormen, terwijl de toepassing van de talrijke methoden om het effect van de reclame te meten hier interessant zou zijn geweest. Ik miste op dit punt o.a.: *God in Nederland, een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland* ingesteld in opdracht van De Geillustreerde Pers NV, Amsterdam, 1967 en Dr. R. G. Scholten, *Enquêtes in gemeente en parochie*, Nijmegen, 1973. Overigens geeft de schrijver veel literatuuropsommingen.

We mogen in Nederland erg blij zijn met deze bruggenbouwer tussen specialismen, die weet heeft, zowel van normen als van vormen van communicatie.

L. A. van der Linden

K. Hildebrand en W. Hildebrand: Lineaire ökonomische Modelle. Springer-Verlag, Berlijn, Heidelberg, New York, 1975, 192 blz., DM. 29,80, US \$ 12,90.

Behandelt de aspecten van de theorie van de lineaire optimalisering, die voor de economische theorie van betekenis zijn. Zo komen aan de orde: allocatietheorie, lineaire activiteitenanalyse, input-output-analyse, lineair programmeren, simplexalgorithmen en het decompositieprincipe van Dantzig-Wolfe. Het boek is bestemd voor diegenen, die een goede kennis bezitten van de lineaire algebra en die zich interesseren voor de economische aspecten van lineair programmeren.

Drs. H. F. J. M. Buffart en Drs. J. H. L. Oud (red.): Systeemleer. Stenfert Kroese BV, Leiden, 1975, 151 blz., f. 16.

Uitgave in de reeks over systemen van Stenfert Kroese, tot stand gekomen naar aanleiding van de zomercursus 1973 van de Systeemgroep Nederland. De zomercursus was bedoeld om een inleiding tot en een overzicht van verschillende onderdelen van de Systeemleer te geven. Het boek bevat drie thematische inleidingen en drie bijdragen uit de toepassingsgebieden: bestuurskunde, biologie en sociologie.